

Міністерство освіти і науки України
ДЗ «Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка»

Навчально-науковий інститут соціальних і гуманітарних наук

Кафедра історії та археології

Березюк Юрій Васильович

ВИВЧЕННЯ УЧНЯМИ 6 КЛАСУ РЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ
ФАРАОНА ЕХНАТОНА ЯК ЧАСТИНИ ІСТОРІЇ ДАВНЬОГО ЄГИПТУ

Кваліфікаційна робота
за спеціальністю 014 Середня освіта (Історія)

Особистий підпис -		Березюк Ю. В.
Науковий керівник -		кандидат історичних наук, доцент Гогохія Н. Т.
Завідувач кафедри -		доктор історичних наук, професор, Набока О. В.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ІСТОРИЧНИЙ ЗМІСТ ПРОБЛЕМИ	6
1.1. Джерельна база та стан наукової і методичної розробки проблеми	6
1.2. Політичний і релігійний контекст реформаторської діяльності Ехнатона.....	11
1.3. Причини, зміст і наслідки релігійної реформи Ехнатона.....	22
РОЗДІЛ II. РЕЛІГІЙНА РЕФОРМА ЕХНАТОНА У ЗМІСТІ ШКІЛЬНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ.....	28
2.1. Місце теми в нормативному та програмному забезпеченні курсу історії 6 класу.....	28
2.2. Представлення теми в сучасних підручниках та освітніх ресурсах.....	33
РОЗДІЛ III. ВИВЧЕННЯ РЕЛІГІЙНОЇ РЕФОРМИ ЕХНАТОНА У 6 КЛАСІ.....	43
3.1. Методичні засади організації навчальної діяльності учнів під час вивчення теми.....	43
3.2. Авторський комплекс навчальних завдань і його використання в освітньому процесі.....	50
ВИСНОВКИ.....	69
ЛІТЕРАТУРА.....	76

ВСТУП

Сучасна шкільна історична освіта спрямована не лише на засвоєння учнями сукупності історичних фактів, а й на формування в них умінь аналізувати історичні явища, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, працювати з історичними джерелами, порівнювати суспільні процеси та формулювати власні обґрунтовані висновки. Особливого значення це набуває під час вивчення історії Стародавнього світу у 6 класі, коли учні вперше системно знайомляться з особливостями розвитку давніх цивілізацій, їхніми політичними системами, соціальними відносинами, культурою та релігійними уявленнями.

Історія Стародавнього Єгипту є важливою складовою цього курсу. Її вивчення дає можливість сформувати в учнів уявлення про одну з найдавніших цивілізацій, простежити взаємозв'язок природних умов, господарського розвитку, державної організації, суспільних відносин і релігійних уявлень. Водночас окремі історичні події та явища мають значний потенціал для розвитку саме історичного мислення учнів. До таких належить релігійна реформа фараона Аменхотепа IV (Ехнатона), яка дозволяє на конкретному історичному прикладі простежити взаємозв'язок релігії, влади, суспільства та культури Давнього Єгипту.

Актуальність дослідження зумовлена також необхідністю адаптації складного історичного матеріалу до вікових особливостей учнів 6-го класу. Релігійна реформа Ехнатона охоплює цілу низку взаємопов'язаних понять і процесів – традиційні релігійні уявлення давніх єгиптян, культ Атона, роль жрецтва, політичні мотиви реформ, перенесення столиці до Ахетатона та наслідки реформаторської діяльності фараона. Тому її вивчення потребує як доступного пояснення навчального матеріалу, так і використання різноманітних методів і засобів навчання, які забезпечують його осмислення шестикласниками.

Об'єкт дослідження – процес навчання історії учнів 6 класу закладів загальної середньої освіти.

Предмет дослідження – зміст, методи, прийоми та засоби вивчення релігійної реформи фараона Ехнатона у 6 класі, спрямовані на формування історичних знань і розвиток історичного мислення учнів.

Хронологічні межі історичного складника дослідження охоплюють переважно період правління Аменхотепа IV (Ехнатона) у XIV ст. до н. е., з необхідним зверненням до попереднього розвитку царської влади, сонячних культів і культу Амона та до відновлення традиційної релігійної системи після смерті фараона. Навчально-методичний складник дослідження орієнтований на нормативно-програмне та підручникове забезпечення, актуальне на початок 2024/2025 навчального року.

Географічні межі історичного складника дослідження охоплюють територію Давнього Єгипту періоду Нового царства, з особливою увагою до Фів та Ахетатона. Освітній контекст дослідження становить навчання учнів 6 класу закладів загальної середньої освіти України.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та визначити методичні засади вивчення релігійної реформи фараона Ехнатона у 6 класі на основі науково коректного відбору історичного змісту, аналізу навчально-методичного забезпечення та розроблення комплексу навчальних завдань, спрямованих на формування історичних знань і вмінь учнів.

Відповідно до мети були сформульовані такі **завдання**:

1. Проаналізувати джерельну базу та стан наукової й методичної розробленості проблеми, визначити історичний зміст релігійної реформи Ехнатона, необхідний для її вивчення у 6 класі.

2. Визначити місце релігійної реформи Ехнатона в навчальному змісті історії 6 класу та проаналізувати особливості представлення теми в сучасних підручниках і цифрових освітніх ресурсах.

3. Визначити методи, прийоми та засоби вивчення релігійної реформи Ехнатона, спрямовані на формування історичних знань і розвиток історичного мислення учнів.

4. Розробити комплекс навчально-методичних матеріалів для вивчення теми в 6 класі та сформулювати рекомендації щодо його використання в освітньому процесі.

Методи дослідження. Для визначення історичного змісту релігійної реформи Ехнатона використано проблемно-хронологічний та порівняльно-історичний методи. Аналіз нормативних документів, навчальних програм, підручників і цифрових освітніх ресурсів дав змогу визначити місце та особливості представлення теми в курсі історії 6 класу. Порівняльний контент-аналіз навчальних матеріалів застосовано для зіставлення обсягу історичного змісту, способів пояснення причин і наслідків реформи, використання історичних джерел та характеру навчальних завдань. Методи педагогічного моделювання, систематизації та узагальнення використано під час розроблення комплексу навчальних завдань і практичних рекомендацій.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в комплексному визначенні методичного потенціалу релігійної політики Ехнатона для навчання історії у 6 класі на основі порівняльного аналізу варіативного програмного та підручничкового забезпечення, обґрунтуванні науково коректного й доступного для шестикласників історичного ядра теми та розробленні авторського комплексу навчальних завдань, орієнтованого на причинно-наслідковий аналіз, роботу з історичними джерелами, просторово-хронологічне мислення та аргументацію.

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості використання розробленого комплексу навчально-методичних матеріалів під час вивчення історії Давнього Єгипту у 6 класі. Запропоновані проблемні, джерелознавчі, порівняльні, картографічні та хронологічні завдання можуть бути використані вчителем під час організації навчальної діяльності учнів та формувального оцінювання.

Структура. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків і списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг роботи становить 81 сторінку, із них 75 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ І

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ІСТОРИЧНИЙ ЗМІСТ ПРОБЛЕМИ

1.1. Джерельна база та стан наукової і методичної розробки проблеми

Джерельна база дослідження має комплексний характер, що зумовлено поєднанням історичного та навчально-методичного аспектів проблеми. Для визначення науково коректного змісту теми використано опубліковані писемні джерела, археологічні та образотворчі пам'ятки Давнього Єгипту, результати спеціальних єгиптологічних досліджень, нормативні документи у сфері загальної середньої освіти, модельні навчальні програми, підручники та цифрові освітні ресурси для 6 класу, а також науково-методичні праці з теорії та методики навчання історії.

Першу групу становлять історичні джерела, що дозволяють реконструювати релігійні уявлення давніх єгиптян та особливості доби Ехнатона. Важливе місце серед них посідають давньоєгипетські тексти, доступні в сучасних українських перекладах [8]. Вони відображають характерні для давньоєгипетської культури уявлення про богів, людину, царську владу, смерть і посмертне існування та дають змогу простежити релігійний контекст, у межах якого здійснювалися перетворення Аменхотепа IV. Для методичного дослідження особливо важливо, що окремі невеликі фрагменти таких текстів після відповідної адаптації можуть бути використані як писемні джерела під час навчальної роботи шестикласників.

Особливу групу становлять пам'ятки Амарнського періоду – написи, рельєфи, зображення Ехнатона, Нефертіті та царської родини, прикордонні стели Ахетатона, архітектурні залишки нової столиці й матеріали дипломатичного листування. Їх систематичний аналіз представлено в дисертаційному дослідженні О. Заплетнюк, присвяченому царській владі в період правління Ехнатона [9]. Сукупність цих джерел дозволяє простежити

поступове піднесення культу Атона, зміну царської ідеології, заснування Ахетатона та особливості взаємовідносин фараона з традиційними релігійними інституціями.

Серед спеціальних історичних досліджень ключове значення для роботи має праця О. Заплетнюк «Царська влада в Єгипті періоду правління Ехнатона» [9]. Дослідниця розглядає становище культу Амона напередодні реформи, ранній етап правління Аменхотепа IV, утвердження культу Атона, заснування Ахетатона, формування нового царського оточення та зовнішньополітичне становище Єгипту. Окремо проблему зв'язку реформи зі зміцненням позицій фіванського жрецтва культу Амона авторка проаналізувала у спеціальній статті [50, с. 80–84]. Використання обох праць дозволяє розглядати політику Ехнатона в ширшому контексті розвитку царської влади XVIII династії, а не як ізольовану релігійну подію.

Важливими для розуміння сакрального характеру давньоєгипетської царської влади є дослідження О. Кошового та О. Романової. О. Кошовий розглядає межі свободи дій фараона в системі, де політична влада була нерозривно пов'язана з релігійним ритуалом і традицією [12, с. 53–65]. О. Романова досліджує культ фараона й особливості його сакрального становища в Давньому Єгипті [25, с. 58–65]. Ці праці мають значення для пояснення того, що реформаторська діяльність Ехнатона відбувалася не поза традиційною системою царської влади, а значною мірою через переосмислення її релігійного змісту.

Для характеристики традиційних релігійних уявлень використано монографію М. Тарасенка, присвячену давньоєгипетській міфології та її образотворчій традиції [27]. Праця дозволяє простежити складність і багатшаровість єгипетської релігійної системи, взаємодію різних культів та специфіку візуального представлення релігійних образів. Це важливо і з методичного погляду, оскільки значна частина джерельної бази доби Ехнатона має саме візуальний характер.

Аналіз наукової літератури засвідчує, що низка проблем релігійної політики Ехнатона залишається дискусійною. До них належать співвідношення політичних і власне релігійних мотивів реформи, ступінь протистояння фараона та фіванського жрецтва, особистий внесок правителя в розвиток культу Атона та коректність визначення атонізму як монотеїзму. Критичне осмислення окремих положень дослідження О. Заплетнюк представлено у фаховій рецензії О. Романової [26]. Наявність таких дискусій має принципове значення для методики: шкільний виклад не повинен перетворювати одну з наукових інтерпретацій на беззаперечний історичний факт.

Другу групу джерел становлять нормативно-правові та програмні документи сучасної шкільної освіти. Нормативну основу дослідження формують Державний стандарт базової середньої освіти [18], Типова освітня програма для 5–9 класів [19], Закони України «Про освіту» [20] і «Про повну загальну середню освіту» [21], а також Концепція реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» [22]. Вони визначають компетентнісну й діяльнісну спрямованість навчання та загальні результати громадянської та історичної освітньої галузі.

Окрему підгрупу джерел становлять модельні навчальні програми, які могли використовуватися у 6 класі на початок 2024/2025 навчального року [33; 39–46]. Їх варіативність принципово важлива для дослідження: матеріал про Ехнатона має різне місце в систематичних історичних та інтегрованих курсах. Тому в роботі модельні програми розглядаються не лише як нормативне тло, а як окремий предмет порівняльного аналізу, що дозволяє визначити можливі способи включення релігійної політики Ехнатона до змісту різних курсів 6 класу.

Третю групу становлять навчальні видання та цифрові освітні матеріали. Для встановлення особливостей представлення проблеми використано підручники для 6 класу, що реалізують різні програмні моделі [3; 4; 7; 14; 30; 32; 47–49]. Їх досліджено за такими параметрами, як наявність

матеріалу про Ехнатона, обсяг фактографічного ядра, трактування причин і наслідків реформи, використання поняття «монотеїзм», наявність історичних джерел та характер навчальних завдань. Додатково враховано можливості електронного додатка до підручника [6], інтерактивного картографічного ресурсу [10], дистанційного курсу Всеукраїнської школи онлайн [16] та електронних тестових завдань [31].

Окремого аналізу потребує науково-методична література, оскільки саме вона забезпечує перехід від історичного змісту до визначення способів його педагогічного використання. Загальні засади методики навчання історії, принципи добору змісту, організації навчальної діяльності та використання різних методів представлені в праці О. Пометун і Г. Фрейман [37]. Для цієї роботи її значення полягає передусім у можливості співвіднести конкретний матеріал про Ехнатона із загальними закономірностями побудови шкільного навчання історії.

Особливе значення має методичний посібник О. Пометун, Н. Гупана та В. Власова, присвячений компетентнісно орієнтованому навчанню історії [36]. Автори розглядають формування логічного складника історичної компетентності, зокрема встановлення причинно-наслідкових зв'язків [36, с. 96–103], роботу з історичною інформацією та джерелами [36, с. 104–124], структуру компетентнісно орієнтованого уроку [36, с. 157–173] і підходи до оцінювання результатів навчальної діяльності [36, с. 190–207]. Ці положення безпосередньо використано під час побудови авторського комплексу завдань з теми Ехнатона.

Специфіка навчання учнів саме 5–6 класів розглянута в методичних рекомендаціях П. Мороза та І. Мороз [35]. Для дослідження важливими є орієнтація авторів на інтегроване навчання історії, доступність навчального матеріалу для учнів адаптаційного циклу, використання різних видів історичної інформації та поєднання засвоєння змісту з виконанням пізнавальних дій. Ця праця дозволяє врахувати, що шестикласник перебуває лише на початковому етапі систематичного формування історичного

мислення, тому завдання мають містити чітку інформаційну основу й поступово ускладнюватися.

Окремий напрям методичної літератури пов'язаний із навчанням релігійної проблематики. В. Кришмарел досліджує методичні особливості вивчення питань релігії у шкільному курсі історії [34]. Хоча її посібник орієнтований на 7–8 класи й не стосується безпосередньо Стародавнього Єгипту, він важливий для визначення загальних принципів роботи з релігійною тематикою: необхідності наукової коректності, врахування вікових особливостей учнів, уникнення конфесійної оцінності та розмежування історичного аналізу релігійних явищ і світоглядних суджень. Для теми Ехнатона це особливо актуально через використання понять «політеїзм», «монотеїзм», «культ» і «релігійна реформа».

Важливою складовою методичного забезпечення є дослідження роботи з історичними джерелами. В. Власов наголошує на використанні писемного джерела як засобу модернізації навчального процесу та організації самостійної пізнавальної діяльності учнів [28, с. 10–12]. О. Пометун і Н. Гупан розглядають візуальні джерела підручника як інструмент розвитку критичного мислення, а не лише як ілюстративне доповнення до тексту [29, с. 241–255]. Для досліджуваної теми ці підходи мають особливе значення, оскільки саме писемні й візуальні пам'ятки Амарнського періоду дають можливість перейти від готового повідомлення про реформу до аналізу історичного доказу.

Методичні можливості продуктивної навчальної діяльності розкриваються також у праці О. Пометун і Н. Гупана, присвяченій практичним заняттям з історії в основній школі [38]. Запропоновані авторами підходи до організації роботи з матеріалами, формулювання пізнавальних завдань та самостійного отримання учнями історичної інформації враховано під час побудови авторських завдань на аналіз причин реформи, порівняння традиційної релігійної системи й політики Ехнатона та формулювання підсумкового аргументованого судження.

Отже, методична література достатньо ґрунтовно висвітлює загальні питання компетентнісного навчання історії, інтегрованого навчання учнів 5–6 класів, роботи з писемними та візуальними джерелами, організації практичної діяльності та вивчення релігійної проблематики [28–29; 34–38]. Водночас спеціальної методичної праці, у якій релігійна політика Ехнатона розглядалася б як окремий навчальний кейс для учнів 6 класу з урахуванням сучасної програмної й підручничкової варіативності, у проаналізованій літературі не виявлено. Саме це визначає конкретне місце даного дослідження: на основі історично коректного змісту, аналізу всіх актуальних програмних моделей і сучасних підручників обґрунтувати способи використання теми для розвитку історичного мислення шестикласників та розробити відповідний комплекс навчальних завдань.

1.2. Політичний і релігійний контекст реформаторської діяльності Ехнатона

Природно-географічні умови долини Нілу істотно вплинули на формування давньоєгипетської цивілізації. Регулярні розливи річки створювали сприятливі умови для землеробства, а сам Ніл виконував функцію основного шляху сполучення між окремими районами країни. На відміну від політично роздробленої Месопотамії, природна єдність долини Нілу сприяла формуванню відносно цілісного господарського простору й ранній політичній централізації Єгипту [13].

Відносна захищеність країни природними бар'єрами сприяла тривалому збереженню політичних і культурних традицій, хоча Єгипет не був ізольований від сусідніх регіонів. Зовнішні контакти та військово-політичні взаємодії впливали на його розвиток, однак не руйнували основ централізованої державної та релігійної системи [11; 13]. Для розуміння передумов реформи Ехнатона особливо важливим є те, що політична єдність держави від початку поєднувалася з уявленням про особливий сакральний статус верховного правителя.

Господарською основою давньоєгипетського суспільства було землеробство, тісно пов'язане з використанням вод Нілу та розвитком іригаційної системи. Необхідність спорудження й утримання каналів, розподілу води, обліку врожаїв і накопичених ресурсів сприяла розвитку централізованого управління. Сільськогосподарські надлишки створювали матеріальні можливості для утримання державного апарату, війська, ремісників і храмових господарств [13; 15; 23].

Таким чином, господарська система Давнього Єгипту була тісно пов'язана з політичною організацією держави. Концентрація матеріальних ресурсів у руках царської адміністрації та великих храмових центрів з часом сприяла посиленню не лише фараонської влади, а й жрецтва. Особливого значення ця обставина набула в Новому царстві, коли храми, насамперед храмові комплекси Амона, перетворилися на впливові економічні та суспільно-політичні центри [13].

Характер господарського розвитку та суспільної організації значною мірою визначив специфіку державної влади Давнього Єгипту. На чолі держави перебував цар – фараон, влада якого мала сакральний характер. Сам титул «фараон» походить від давньоєгипетського словосполучення, яке означало «великий дім». Ім'я та титул правителя вважалися священними, тому в повсякденному вжитку їх часто замінювали алегоричними назвами. Фараон уособлював центральну державну владу та відігравав важливу роль у політичній і релігійній системі країни [13].

Політичному об'єднанню Єгипту значною мірою сприяла його природно-географічна єдність. На відміну від Месопотамії, де на ранніх етапах розвитку цивілізації існувала значна кількість міст-держав, у Єгипті не сформувалася аналогічна система політичної організації. Основою формування територіальних одиниць стали землеробські громади, об'єднані спільними господарськими та адміністративними зв'язками. Первинні поселення та осередки обміну поступово перетворювалися на адміністративні й торговельні центри. Це створювало сприятливі умови для

централізації державного управління та формування єдиної політичної системи [13].

Водночас міста не відігравали в Давньому Єгипті такої самостійної політичної ролі, як міста-держави Месопотамії. Переважну частину населення становили сільські мешканці, повсякденне життя яких було безпосередньо пов'язане із землеробством. Міста та великі поселення виконували передусім адміністративні, торговельні й релігійні функції. Серед найбільш важливих політичних і культових центрів особливе місце посідали Мемфіс і Фіви, які в різні періоди історії Давнього Єгипту виконували функції важливих центрів державного управління та релігійного життя [13].

На ранньому етапі історії Єгипет складався з окремих областей – номів, які згодом об'єдналися у два царства: Верхній Єгипет, що охоплював долину Нілу, та Нижній Єгипет, розташований у районі дельти. Унаслідок тривалого процесу боротьби між ними перемогу здобув Верхній Єгипет. Наприкінці IV тис. до н. е. відбулося політичне об'єднання країни, традиційно пов'язуване з правителем Міною (Менесом). Об'єднана держава охоплювала долину Нілу та дельту, а одним із її головних центрів став Мемфіс. Важливе значення для ранньої єгипетської держави мали іригаційні роботи, зокрема спорудження каналів і дамб. Вони потребували організованої колективної праці та сприяли посиленню централізованої влади. Уявлення про фараона як правителя, відповідального за підтримання порядку, родючість землі та благополуччя країни, поступово набули релігійного характеру [13].

З об'єднанням Єгипту сформувалася централізована система державної влади, у якій фараон посідав центральне місце. Давні єгиптяни сприймали правителя не лише як політичного керівника, а і як сакральну постать, пов'язану з богами та забезпеченням належного порядку у світі. Важливим був зв'язок фараона з культом Гора: правитель розглядався як його земне втілення, а після смерті – як пов'язаний з Осірісом. Такий характер царської

влади забезпечував її релігійну легітимацію та зміцнював уявлення про фараона як гаранта порядку, стабільності й добробуту держави [13; 25].

Період Стародавнього царства, що охоплював правління III–VI династій, характеризувався подальшим зміцненням централізованої держави. У руках фараона зосереджувалися значні земельні ресурси, робоча сила та запаси продовольства. Управління країною забезпечував розгалужений адміністративний апарат. Суспільство мало виразну соціальну ієрархію, у якій важливе місце посідали чиновники, жерці, ремісники та землероби. Державна система передбачала збір податків, контроль за господарською діяльністю, організацію іригаційних та будівельних робіт, ведення обліку й здійснення судочинства [13].

Важливе місце в системі державного управління посідали чиновники. Їхня діяльність охоплювала облік сільськогосподарської продукції та результатів ремісничого виробництва, розподіл ресурсів, виконання розпоряджень фараона, судові функції, організацію іригаційних і будівельних робіт. Водночас становище чиновника залежало від його професійних якостей, знань та належного виконання службових обов'язків. Це сприяло формуванню особливого значення освіти як необхідної передумови для виконання адміністративних і професійних функцій [13].

Освіта в Давньому Єгипті була тісно пов'язана з потребами державного управління. Оволодіння читанням, письмом і рахунком було необхідним для підготовки писарів та чиновників, які забезпечували функціонування адміністративної системи. Навчання відбувалося, зокрема, при храмах, а набуття відповідних знань відкривало можливості для професійної діяльності в державному апараті. Підготовка фахівців була важливою також для організації будівництва, іригації, ведення господарського обліку, судочинства та інших сфер державного життя [13].

Отже, ранній розвиток Давнього Єгипту супроводжувався поступовим формуванням централізованої держави, посиленням сакрального характеру влади фараона та створенням розгалуженої системи управління. Її

функціонування безпосередньо залежало від організації господарського життя, контролю за ресурсами, розвитку іригації та підготовки освічених чиновників. Саме поєднання господарських, адміністративних і релігійних функцій держави стало важливою особливістю давньоєгипетської цивілізації [13].

Важливою рисою давньоєгипетської державності було тісне поєднання царської влади з релігійними уявленнями. Монументальні поховальні комплекси, культ померлого правителя та уявлення про сакральний характер фараона закріплювали його особливий статус у політичній і релігійній системі. Фараон сприймався не лише як керівник держави, а як посередник між світом людей і богів та гарант підтримання встановленого порядку [13; 24; 26].

Стійкість релігійних і політичних традицій була однією з характерних рис давньоєгипетської цивілізації. Саме тому спроба Ехнатона докорінно змінити усталену систему культів у XIV ст. до н. е. виходила далеко за межі звичайного релігійного нововведення й зачіпала основи легітимації влади та суспільного порядку.

Історія Давнього Єгипту не була безперервним процесом посилення централізованої влади. Періоди політичної єдності змінювалися етапами децентралізації та зовнішнього втручання, після яких сильна царська влада відновлювалася. Цей досвід сприяв закріпленню уявлення про централізовану владу фараона як важливу умову збереження державного й космічного порядку. Після витіснення гіксосів і початку Нового царства ця модель набула особливо виразного характеру [13; 24].

Витіснення гіксосів фіванським правителем Яхмосом I започаткувало період Нового царства (бл. 1550–1070 рр. до н. е.). У цей час Єгипет перетворився на потужну державу, яка активно розширювала свої території та вплив. За правління Тутмоса I було підкорено Нубію, а Тутмос III здійснив низку військових походів у Передню Азію, поширивши єгипетський вплив на

Палестину та Сирію. Нове царство стало періодом значного політичного, економічного та культурного піднесення Єгипту [13].

Нове царство стало періодом значного політичного й економічного піднесення. Військові походи та розширення сфери єгипетського впливу забезпечували надходження до країни значних матеріальних ресурсів, частина яких передавалася храмам. Особливо зміцнилися фіванські храмові комплекси, пов'язані з культом Амона. Це сприяло зростанню економічного та політичного впливу жрецтва, що стало важливою передумовою релігійно-політичних суперечностей доби Аменхотепа IV [13].

Традиційна релігія Давнього Єгипту не становила єдиної незмінної догматичної системи. Вона формувалася протягом тривалого часу, поєднуючи місцеві й загальнодержавні культи, значення яких змінювалося залежно від політичного та релігійного становища окремих центрів. Особливого впливу в період Нового царства набув культ Амона, який після об'єднання з образом сонячного божества Ра утвердився як один із провідних державних культів [9, с. 57–85].

Для цієї системи було характерне тісне переплетення релігії та державної влади. Фараон мав особливий сакральний статус і відігравав центральну роль у підтриманні встановленого світового порядку, тоді як жерці забезпечували функціонування храмових культів та збереження релігійної традиції [12, с. 53–65; 25, с. 58–65].

Однією з давніх складових єгипетської релігії був тотемізм. Окремі тварини, птахи та інші природні об'єкти сприймалися як священні й пов'язувалися з певними громадами та номами. Місцеві культи зберігалися протягом усієї історії фараонського Єгипту, хоча деякі з них поступово набували загальнодержавного значення. Особливо поширювалися культи, пов'язані з великими політичними центрами та господарським життям країни [26].

Поступово відбувалося поєднання окремих божественних культів. Одне й те саме божество могло мати різні форми та іпостасі, що відображало

прагнення пов'язати місцеві релігійні традиції в ширшу систему. Показовим є розвиток культу сонячного божества, яке в різні моменти дня могло постати як Хепра, Ра та Атум. Така синкретизація була характерною рисою давньоєгипетської релігії та, на думку окремих дослідників, створювала передумови для тенденції до монотеїстичних уявлень [26].

Пантеон давніх єгиптян був надзвичайно численним і включав богів та духів, пов'язаних із природними явищами, тваринами, птахами, рибами та іншими елементами навколишнього світу. Різноманітність місцевих культів і божественних образів зумовила складність єгипетської релігійної системи та її постійний розвиток упродовж історії цивілізації [26].

Єгипетська релігія значною мірою зберігала давні уявлення про сакральність тварин. Священними вважали тих представників фауни, які були корисними для людини, вирізнялися силою або незвичайними особливостями поведінки. Серед них були бики Апіс, Мневіс і Бухіс, крокодили, леви, коти, барани, корови, ібіси, соколи, змії, жаби, скарабеї та інші тварини. Священних тварин утримували при храмах, а після смерті бальзамували та ховали у спеціальних некрополях. У деяких місцевостях їхня загибель супроводжувалася жалобними обрядами, а навмисне чи навіть випадкове вбивство священної тварини вважалося тяжким релігійним злочином [13].

Культ тварин знайшов відображення в образах єгипетських богів. Частину божеств зображували у вигляді тварин, згодом поширилися антропоморфні та комбіновані образи – людське тіло з головою тварини або птаха. Так, Сохмет зображували з головою левиці, Тота – з головою ібіса, Анубіса – у вигляді шакала або людини з головою шакала. Поряд із такими образами існували повністю антропоморфні божества. Зміни в способах зображення богів відображали поступове ускладнення давньоєгипетських релігійних уявлень [13].

Важливе місце в релігійній картині світу єгиптян посідали уявлення про воду. Первісний світ, за однією з космогонічних традицій, виник із

первісного водяного хаосу Нун. Особливе значення мав Ніл та його щорічний розлив, який уособлював бог Хапі. Водночас провідне місце в єгипетській релігії належало сонячним культам, що було пов'язано з вирішальним значенням сонця для життя та землеробства в умовах єгипетського клімату [13; 26].

Одним із найдавніших сонячних культів був культ Ра, головним центром якого став Геліополь. У процесі розвитку релігійної системи Ра був поєднаний з богом Гором у синкретичний образ Ра-Горахті. Після посилення Фів як політичного та релігійного центру особливого значення набув місцевий бог Амон. Згодом його культ об'єднався з культом Ра, унаслідок чого сформувався образ Амона-Ра, який посів провідне місце в релігійному житті Єгипту [13; 24].

Саме розвиток і взаємодія місцевих та загальнодержавних культів, зокрема сонячних божеств, створили релігійне підґрунтя, на якому в період Нового царства виникла реформа Аменхотепа IV (Ехнатона), спрямована на утвердження культу Атона.

Особливе місце в релігійно-міфологічній системі давніх єгиптян посідав культ Осіріса – бога, пов'язаного із царством мертвих, воскресінням і відновленням життя. Центральним осередком його культу був Абідос, однак шанування Осіріса поширилося на різні регіони Єгипту. Важливою складовою традиційної релігії були уявлення про смерть і потойбічне існування, пов'язані насамперед із культом Осіріса. Віра у збереження Ка і Ба, необхідність належного поховання та продовження існування людини після смерті зумовили розвиток складної поховальної обрядовості [24; 27]. Для досліджуваної проблеми значення цих вірувань полягає передусім у тому, що вони засвідчують глибоку укоріненість традиційної релігійної системи в повсякденному житті єгиптян. Саме з такою системою усталених культів і практик вступила в суперечність реформа Ехнатона.

Важливою складовою давньоєгипетських есхатологічних уявлень була ідея посмертного суду. Особливо виразно вона представлена в текстах,

пов'язаних із «Книгою мертвих», пам'ятці релігійної літератури Нового царства. Суд Осіріса передбачав оцінювання померлого відповідно до його земного життя. Таким чином, релігійні уявлення єгиптян містили не лише прагнення забезпечити фізичне існування після смерті, а й уявлення про моральну відповідальність людини за свої вчинки [7; 23].

Значення заупокійних вірувань для давньоєгипетської культури проявилось у формуванні складної системи поховальних обрядів, текстів, архітектури та образотворчого мистецтва. Муміфікація, гробниці, поховальні тексти й зображення мали забезпечити померлому можливість продовження існування після смерті. Водночас ці пам'ятки відображають уявлення єгиптян про людину, мораль, справедливість, смерть і посмертне життя [8; 24; 27].

Культ мертвих посідав надзвичайно важливе місце в релігійному житті давніх єгиптян і потребував значних матеріальних ресурсів. Саме з ним були пов'язані масштабне будівництво пірамід, скельних гробниць, храмів і поховальних комплексів. Надзвичайна увага до поховання та збереження тіла зумовлювалася вірою в продовження існування людини після смерті. Давньоєгипетські уявлення про потойбічне життя передбачали збереження зв'язку між духовними складовими людини та її тілесною оболонкою, що зумовило розвиток муміфікації, поховальної архітектури та складної системи заупокійних обрядів [24; 27].

Водночас релігійні уявлення давніх єгиптян не були цілком однорідними. Поряд із традиційними віруваннями та культом богів існували тексти, у яких висловлювалися сумніви щодо потойбічного життя, справедливості богів та сенсу людського існування. Такі твори засвідчують наявність у давньоєгипетській культурі критичного осмислення окремих релігійних уявлень, хоча воно не призвело до відмови від традиційної релігійної системи [7].

У процесі розвитку держави релігія дедалі тісніше пов'язувалася з політичною владою. Важливе місце посідав культ фараона, якого сприймали

не просто як земного правителя, а як сакральну постать, пов'язану з богами та підтриманням маат – встановленого світопорядку. Фараон розглядався як посередник між богами та людьми, а його влада мала забезпечувати порядок у державі, добробут населення та належне виконання релігійних обрядів. Таке поєднання політичної та релігійної влади було однією з характерних рис давньоєгипетської цивілізації [25; 27].

Важливою складовою релігійної системи було жрецтво. При храмах функціонували групи жерців, які здійснювали культові обряди, підтримували діяльність храмів та забезпечували збереження релігійних традицій. У міру розвитку держави та зростання ролі храмових господарств жрецтво набувало значного соціального й економічного впливу. Особливо важливим став вплив великих храмових центрів, пов'язаних із загальнодержавними культами. Значення жрецтва посилювалося також завдяки його ролі у збереженні та передаванні релігійних, культурних і писемних традицій [13; 24].

Особливе місце в цій системі посідав фіванський культ Амона, який у період Нового царства набув загальнодержавного значення. Поєднання культу Амона з культом Ра сформувало синкретичний образ Амона-Ра. Посилення впливу храму Амона та його жрецтва стало одним із важливих чинників релігійно-політичного життя Нового царства [13; 24].

Таким чином, релігія в Давньому Єгипті охоплювала не лише сферу вірувань і культових практик, а й була тісно пов'язана з організацією державної влади, соціальними відносинами та функціонуванням храмових центрів. Саме тому зміни в релігійній сфері в період Нового царства, зокрема реформа Аменхотепа IV, безпосередньо стосувалися не лише культу богів, а й політичного та соціального устрою єгипетського суспільства [24; 26].

У кожному номі Давнього Єгипту діяли жрецькі колегії, пов'язані з місцевими культами. Відповідно, окремі релігійні центри мали власні уявлення про богів та їхню роль у пантеоні, хоча між ними зберігалася спільність основних релігійних уявлень і культів. Унаслідок переселень населення між номами місцеві жрецькі традиції також зазнавали взаємного

впливу, а жерці були змушені враховувати поширення культів інших божеств [13].

Жрецтво становило організований і впливовий прошарок давньоєгипетського суспільства. Його представники не лише здійснювали культові обряди, а й управляли храмовими господарствами, забезпечували облік і збереження майна, копіювання релігійних текстів та передачу писемної традиції. Завдяки поєднанню релігійних, адміністративних і господарських функцій великі храмові центри поступово набували значного соціального та економічного впливу [13; 24].

У період Нового царства жрецтво перетворилося на один із найбільш впливових суспільних прошарків. Особливо значного авторитету набули фіванські жерці бога Амона. Після військових походів фараони передавали храмам, передусім храмам Амона у Фівах, значні матеріальні ресурси, худобу, військових полонених та інші трофеї. Унаслідок цього жрецька верхівка зосередила у своїх руках значні економічні ресурси та політичний вплив. Посилення позицій фіванського жрецтва сприяло його активній участі у формуванні державної політики та поступово загострювало суперечності між жрецькою верхівкою і царською владою [13].

Для подальшого аналізу важливим є відбір саме цих складників історичного контексту. Учневі 6 класу немає потреби відтворювати розгорнуту політичну, господарську чи релігійну історію Давнього Єгипту. Для розуміння реформи достатньо усвідомити три взаємопов'язані положення: сакральний характер влади фараона, багатобожний характер традиційної релігії та значний вплив жрецтва Амона. Саме на цій основі можливе подальше встановлення причин, змісту й наслідків релігійної політики Ехнатона.

1.3. Причини, зміст і наслідки релігійної реформи Ехнатона

Релігійні перетворення Аменхотепа IV (Ехнатона) стали одним із найбільш помітних відступів від традиційної релігійної практики Давнього Єгипту періоду Нового царства. Їх виникнення не можна пояснювати дією одного чинника. Реформа розгорталася в умовах поєднання сильної сакралізованої царської влади, значного впливу фіванського жрецтва Амона, розвитку сонячних культів та трансформації уявлень про місце самого фараона в релігійній системі [9, с. 57–116; 12, с. 53–65].

Однією з важливих передумов перетворень було зміцнення культу Амона в період XVIII династії. Унаслідок тривалої підтримки з боку фараонів фіванські храми накопичили значні матеріальні ресурси, а пов'язане з ними жрецтво набуло помітного суспільного та політичного впливу. Водночас було б спрощенням трактувати реформу Ехнатона виключно як боротьбу фараона проти жерців Амона. Жрецтво було невід'ємною складовою традиційної системи, яку сама царська влада протягом тривалого часу підтримувала [9, с. 57–85; 50, с. 80–83; 12, с. 53–65].

Поряд із політичним чинником необхідно враховувати розвиток сонячної релігійної традиції. Атон як уособлення сонячного диска був відомий у Єгипті ще до правління Аменхотепа IV, а за його попередників роль сонячних культів поступово посилювалася. Новизна політики Аменхотепа IV полягала не у створенні самого образу Атона, а в наданні цьому божеству принципово нового статусу та поступовому перетворенні його культу на основу державної релігійної політики [9, с. 86–116].

На початковому етапі правління Аменхотеп IV ще діяв у межах традиційного релігійного середовища. Згодом культ Атона почав посідати дедалі важливіше місце, тоді як позиції Амона та пов'язаного з ним жрецтва обмежувалися. Зміни торкнулися не тільки вибору головного об'єкта поклоніння, а й самої моделі взаємодії між божеством, фараоном і населенням: Ехнатон наголошував на своєму особливому зв'язку з Атоном і

фактично ставав центральним посередником між новим божеством та людьми [9, с. 86–116].

Важливим символом розриву з попередньою традицією стала зміна царського імені. Аменхотеп IV прийняв ім'я Ехнатон, безпосередньо пов'язане з культом Атона. Зміна імені мала не лише особистий характер, а відображала новий напрям царської релігійної політики та демонструвала особливе становище фараона в реформованій системі [9, с. 86–116].

Атон зображувався інакше, ніж більшість традиційних єгипетських богів. Йому не надавали звичної антропоморфної чи зооморфної форми: характерним образом став сонячний диск, промені якого завершувалися людськими долонями, що простягали до фараона та його родини знак життя – анх. Така іконографія підкреслювала життєдайну силу сонця та водночас особливий зв'язок Атона з царською родиною [9, с. 86–116].

У процесі розвитку реформи відбулося подальше дистанціювання від традиційного політеїстичного культу. Атон поступово набув статусу центрального божества, тоді як можливості вшанування інших богів, насамперед Амона, обмежувалися. Водночас визначення атонізму як завершеного монотеїзму потребує обережності. Релігійна система Ехнатона формувалася всередині давньоєгипетської традиції й зберігала особливе становище фараона та царської родини. Тому коректніше говорити про радикальне піднесення культу одного божества й виразну тенденцію до виключності Атона, не ототожнюючи цю систему беззастережно з пізнішими монотеїстичними релігіями [9, с. 86–116].

Релігійні зміни супроводжувалися інституційною перебудовою. Формувалося жрецтво нового культу та оточення правителя, становище якого було безпосередньо пов'язане з царською владою. Це сприяло зменшенню залежності фараона від традиційної фіванської жрецької верхівки й одночасно зміцнювало роль самого Ехнатона в новій релігійній системі [9, с. 86–116; 141–154].

Найвиразнішим просторовим утіленням реформи стало заснування нової столиці – Ахетатона. Її створення означало перенесення політичного й релігійного центру з традиційного середовища Фів до міста, безпосередньо пов'язаного з Атоном і реформаторською програмою фараона. Ахетатон мав власні храми, царські палаци, адміністративні та житлові квартали й став осередком нового культу [9, с. 117–130].

Перенесення столиці мало тому не лише адміністративне значення. Просторове відокремлення від Фів давало можливість створити новий сакральний і політичний центр, менш залежний від традиційних храмових інституцій. У цьому сенсі Ахетатон став важливою складовою загальної політики Ехнатона, у якій релігійні перетворення поєднувалися зі змінами у структурі царського оточення та способах репрезентації влади [9, с. 117–130; 141–154].

Перетворення знайшли відображення й у художній культурі Амарнського періоду. В офіційних зображеннях фараон, Нефертіті та члени царської родини часто постають під променями Атона, що підкреслює їх особливе місце в новій релігійній моделі. Художня традиція цього часу характеризувалася відходом від частини попередніх канонів, більшою увагою до руху, індивідуалізованих рис і сімейних сцен. Для подальшого шкільного вивчення особливо важливим є те, що ці пам'ятки можуть використовуватися як візуальні історичні джерела, а не лише як ілюстрації.

Реформа Ехнатона виявилася тісно пов'язаною з особою її ініціатора і не набула достатньо стійкої інституційної основи. Після смерті фараона почалося поступове відновлення традиційних культів, насамперед культу Амона. Ахетатон утратив значення столиці, а наступні правителі повернулися до традиційної релігійної та царської ідеології.

Нетриваючий характер реформи не означає відсутності її історичного значення. За відносно короткий період було здійснено масштабну спробу змінити співвідношення традиційних культів, становище жрецтва, характер царської релігійної ідеології та просторову організацію державного культу.

Водночас швидке відновлення традиційної системи після смерті Ехнатона демонструє силу усталених релігійних інституцій і обмежені можливості радикальних змін, що спиралися переважно на владу одного правителя.

Отже, релігійну політику Ехнатона доцільно розглядати як комплексне явище, у якому взаємодіяли релігійний, політичний і соціальний чинники. Її основними проявами стали піднесення Атона, обмеження традиційних культів, переосмислення ролі фараона, формування нового жрецтва та царського оточення, заснування Ахетатона й зміни в офіційній художній культурі. Нестійкість реформи після смерті Ехнатона засвідчила залежність нової системи від особистої царської влади та збереження значного потенціалу традиційних культів.

Весь цей історичний матеріал не повинен механічно переноситися до навчального змісту 6 класу. Для розуміння сутності реформи учням достатньо опанувати роль фараона і жрецтва в традиційній системі, можливі причини піднесення культу Атона, основні зміни, здійснені Ехнатом, значення заснування Ахетатона та причини швидкого відновлення традиційних культів. Саме ці компоненти створюють основу для формування причинно-наслідкових зв'язків, порівняння історичних явищ і роботи з писемними та візуальними джерелами під час вивчення теми у 6 класі.

Висновки до першого розділу

Проведений аналіз джерельної бази та стану наукової й методичної розробленості проблеми засвідчив, що релігійна політика Ехнатона належить до достатньо досліджених проблем історії Давнього Єгипту. Її вивчення спирається на комплекс писемних, археологічних та образотворчих джерел Амарнського періоду, а також на значний масив спеціальної історичної літератури. Водночас окремі аспекти проблеми, зокрема співвідношення політичних і релігійних мотивів перетворень, характер культу Атона та ступінь його монотеїстичності, залишаються дискусійними. Тому використання цієї теми в шкільному курсі потребує чіткого розмежування

встановлених історичних фактів і наукових інтерпретацій. Поряд з історичними джерелами важливу частину джерельної бази дослідження становлять нормативні документи, модельна навчальна програма, сучасні підручники та науково-методична література, що дозволяють визначити освітній потенціал теми та особливості її адаптації для учнів 6 класу.

Встановлено, що для розуміння релігійної політики Аменхотепа IV немає необхідності детально відтворювати всі аспекти політичного, соціально-економічного й культурного розвитку Давнього Єгипту. Визначальними для пояснення досліджуваної проблеми є сакральний характер влади фараона, традиційна політеїстична релігійна система та значний суспільний, економічний і політичний вплив жрецтва. Особливого значення ці чинники набули в період Нового царства, коли культ Амона перетворився на один із провідних державних культів, а фіванське жрецтво стало впливовою складовою традиційної політико-релігійної системи.

З'ясовано, що причини реформаторської діяльності Ехнатона мали комплексний характер і не можуть бути зведені лише до боротьби фараона з жерцями Амона. Релігійні перетворення відбувалися під впливом посилення сонячних культів, трансформації царської ідеології, прагнення зміцнити особливе становище фараона в релігійній системі та зміни співвідношення між царською владою і традиційними храмовими інституціями. Саме багатофакторне пояснення реформи є найбільш продуктивним і для її шкільного вивчення, оскільки дозволяє формувати в учнів уміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки й уникати спрощених однозначних трактувань історичних явищ.

Основними проявами релігійної політики Ехнатона стали піднесення культу Атона, обмеження традиційних культів, зміна царського імені, утвердження особливого посередницького становища фараона, формування пов'язаного з новим культом оточення та заснування Ахетатона як нового політичного й релігійного центру. Важливим проявом змін стала також нова система образів Амарнського періоду, у якій особливе місце посідали Атон,

фараон і царська родина. Водночас атонізм доцільно характеризувати обережно, не ототожнюючи його беззастережно з пізнішими монотеїстичними релігіями. Швидке відновлення традиційних культів після смерті Ехнатона засвідчило залежність реформи від особи її ініціатора та стійкість усталених релігійних інституцій.

Отже, для вивчення теми в 6 класі доцільно відібрати обмежене, але змістовно цілісне історичне ядро: особливості сакральної влади фараона й становища жрецтва, багатофакторність причин реформи, основні зміни в релігійній політиці, значення Ахетатона та причини нетривалості здійснених перетворень. Такий відбір дозволяє не перевантажувати учнів другорядними фактами й водночас створює можливості для роботи з писемними та візуальними джерелами, порівняння традиційної релігійної системи й політики Ехнатона, встановлення причин і наслідків та формулювання аргументованих історичних висновків. Саме ці положення становлять теоретичну основу для подальшого визначення місця теми в сучасному курсі історії 6 класу та обґрунтування методики її вивчення.

РОЗДІЛ II

РЕЛІГІЙНА РЕФОРМА ЕХНАТОНА У ЗМІСТІ ШКІЛЬНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ

2.1. Місце теми в нормативному та програмному забезпеченні курсу історії 6 класу

Нормативно-правові засади організації навчання громадянської та історичної освітньої галузі визначають Закони України «Про освіту» [20] та «Про повну загальну середню освіту» [21], а загальну спрямованість реформування шкільної освіти окреслено Концепцією реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» [22]. Безпосередню нормативну основу навчання в адаптаційному циклі базової середньої освіти становлять Державний стандарт базової середньої освіти [18] та Типова освітня програма для 5–9 класів закладів загальної середньої освіти [19].

На початок 2024/2025 навчального року Типова освітня програма застосовувалася в редакції наказу Міністерства освіти і науки України від 09.08.2024 № 1120. Оновлення розширило можливості закладів освіти щодо формування навчальних планів та вибору освітніх компонентів, не скасовуючи вимог Державного стандарту до результатів навчання. Тому конкретне змістове наповнення громадянської та історичної освітньої галузі у 6 класі залежало від модельної навчальної програми, обраної закладом освіти [18; 19].

Для громадянської та історичної освітньої галузі на початок 2024/2025 навчального року були доступні кілька варіантів модельних програм, що реалізовували різні способи інтеграції історії України, всесвітньої історії та громадянської освіти. Інструктивно-методичні рекомендації МОН називали програми «Історія України. Всесвітня історія. 6 клас», «Досліджуємо історію і суспільство. 5–6 класи» та «Україна і світ: вступ до історії та громадянської

освіти. 5–6 класи». У межах цих моделей існували дев'ять авторських варіантів [33; 39–46].

Отже, визначення місця релігійної політики Ехнатона в курсі 6 класу не може ґрунтуватися лише на одній модельній програмі. Необхідно враховувати програмну варіативність, оскільки в одних курсах історія Стародавнього світу викладається відносно систематично, а в інших історичний матеріал організовано навколо ширших проблем людини, суспільства, влади, культури та способів історичного пізнання.

Найбільш безпосередні можливості для вивчення теми створюють два варіанти модельної програми «Історія України. Всесвітня історія. 6 клас» [33; 39]. У програмі І. Піскарьової, О. Бурлаки, В. Майорського, Т. Мелешенко та І. Щупака історія Давнього Єгипту входить до розділу про цивілізації Стародавнього Сходу. До базового змісту віднесено державу, владу фараона, міфологію, релігійні уявлення, язичницькі вірування та появу монотеїстичних релігій [33, с. 11–15]. Отже, хоча Ехнатон не визначений як окрема обов'язкова тема, його релігійна політика безпосередньо пов'язана з кількома передбаченими програмою змістовими компонентами.

Програма О. Гісема, О. Мартинюка, Н. Сорочинської, О. Гісем та Я. Василенка також передбачає окреме вивчення Давнього Єгипту, його державної організації, видатних правителів, релігії та культури. Серед базових понять названо «фараон», «реформа», «політеїзм», «монотеїзм», а серед результатів навчання – визначення причин і наслідків історичних явищ, роботу з картою, документами, артефактами й візуальними джерелами [39, с. 12–13]. Тому матеріал про Ехнатона в цій програмній моделі може одночасно конкретизувати поняття релігійної реформи, особливості царської влади та зміну релігійних уявлень.

Не менш важливими для дослідження є три варіанти інтегрованого курсу «Досліджуємо історію і суспільство» [40–42]. На відміну від систематичного історичного курсу, вони більшою мірою орієнтовані на

проблемно-тематичну організацію змісту, інтеграцію історичної та громадянської проблематики й дослідницьку діяльність учнів.

У програмі І. Васильківа, І. Димія та Р. Шеремети значну увагу приділено взаємозв'язкам людини, суспільства, влади та світу уявлень. Релігійні вірування цивілізацій Стародавнього світу розглядаються поряд із поняттями політеїзму та монотеїзму [40]. У такій структурі матеріал про Ехнатона доцільно використовувати не лише для відтворення конкретного історичного епізоду, а передусім як приклад зміни релігійних уявлень та взаємодії релігії й політичної влади.

Модельна програма О. Пометун, Т. Ремех, Ю. Малієнко та П. Мороза передбачає опрацювання суспільства, влади, релігії та культури давніх цивілізацій із широким використанням історичних карт, документів, артефактів та інших джерел [41]. Релігійна політика Ехнатона може виконувати в такому курсі функцію конкретного історичного кейсу, за допомогою якого учні встановлюють взаємозв'язок політичних і релігійних змін.

У програмі О. Гісема, О. Мартинюка, О. Гісем та О. Охредька також передбачено формування понятійного апарату, необхідного для розуміння держави, влади, суспільства й релігії, та розвиток умінь працювати з різними видами історичних джерел [42]. Тому тема Ехнатона може бути використана для поєднання фактографічного змісту з проблемним аналізом історичної зміни.

Чотири модельні програми типу «Україна і світ» [43–46] мають ще виразнішу інтегровану та пропедевтичну спрямованість. У них історичні приклади підпорядковані ширшим проблемам розвитку людини, суспільства, держави, культури, історичного простору та способів пізнання минулого. Саме тому релігійна політика Ехнатона не повинна автоматично перетворюватися тут на окремий розгорнутий навчальний блок.

У програмі М. Кафтан, О. Козорог, І. Костюк, М. Мудрого та В. Селіваненка [43] історичний матеріал використовується для дослідження

суспільних змін, взаємодії людини й спільноти, культури та способів пізнання минулого. У цьому випадку тема Ехнатона може бути залучена як додатковий приклад зміни усталеної релігійної практики або як матеріал для аналізу історичного джерела.

Аналогічний підхід можливий у програмі Н. Власової, О. Желіби, В. Кронгауза, Д. Секиринського та І. Щупака [44]. Її зміст не потребує детального окремого вивчення Амарнського періоду, однак візуальні пам'ятки доби Ехнатона можуть використовуватися для розвитку вмінь отримувати інформацію з джерела, встановлювати історичні зміни та аргументувати судження.

У програмах В. Даниленка, О. Гісема, О. Мартинюка, О. Охредька, Т. Тарасюк [45] та О. Аркуші, В. Дяківа, М. Мудрого, Р. Пастушенка, Л. Хлипавки [46] історія давніх цивілізацій також включена до ширшої інтегрованої моделі. Матеріал про Ехнатона може бути використаний як приклад діяльності історичного правителя, зміни релігійної системи, взаємодії державної влади та релігійних інституцій, а також як основа для аналізу візуальних і текстових історичних джерел.

Таблиця 2.1

Можливості використання теми Ехнатона в модельних навчальних програмах для 6 класу

Модельна навчальна програма	Найдоцільніший спосіб включення теми
Піскарьова І. та ін. [33]	складова вивчення Давнього Єгипту, влади фараона та релігійних уявлень
Гісем О. та ін. [39]	релігійна реформа, діяльність правителя, політеїзм і монотеїзм
Васильків І. та ін. [40]	проблемний кейс про релігійну й політичну зміну
Пометун О. та ін. [41]	взаємозв'язок влади, суспільства й релігії; робота з джерелами

Гісем О., Мартинюк О. та ін. [42]	історична зміна, причинно-наслідковий аналіз, джерела
Кафтан М. та ін. [43]	додатковий історичний кейс
Власова Н. та ін. [44]	аналіз історичної зміни та візуального джерела
Даниленко В. та ін. [45]	приклад взаємодії влади й релігії
Аркуша О. та ін. [46]	джерелознавчий або проблемний мікрокейс

Таким чином, порівняння дев'яти модельних програм показує, що релігійна політика Ехнатона не має однакового статусу в усіх можливих курсах 6 класу. Її місце залежить від обраної програмної моделі. У систематичних курсах «Історія України. Всесвітня історія» вона природно включається до теми Давнього Єгипту; у курсах «Досліджуємо історію і суспільство» може використовуватися як проблемний історичний кейс; у курсах «Україна і світ» – переважно як додатковий матеріал для роботи з історичними змінами та джерелами.

Порівняльний аналіз дає підстави зробити ще один важливий методичний висновок. Жодна з модельних програм не вимагає розгортання релігійної реформи Ехнатона в окрему велику тему. Отже, методично виправданим є використання компактного історичного ядра, обсяг і характер якого адаптуються до конкретної програми.

Разом з тим спільними для різних програм є результати навчання, пов'язані з роботою з історичними джерелами, встановленням причин і наслідків, орієнтуванням у часі й просторі та формулюванням власного судження. Саме ці наскрізні результати створюють підстави для розроблення методичного комплексу, який може бути адаптований до різних програмних моделей [33; 39–46].

Отже, релігійну політику Ехнатона доцільно розглядати не як додатковий фактографічний блок, а як варіативний навчальний кейс, що дозволяє реалізувати передбачені Державним стандартом результати

навчання. Його конкретне місце в освітньому процесі визначається програмою, за якою працює заклад освіти.

2.2. Представлення теми в сучасних підручниках та освітніх ресурсах

Для визначення особливостей навчально-методичного представлення релігійної політики Ехнатона здійснено порівняльний контент-аналіз підручників громадянської та історичної освітньої галузі для 6 класу, що відповідали модельним програмам і могли використовуватися в освітньому процесі на початок 2024/2025 навчального року. Аналіз охоплював підручники трьох типів курсів – «Історія України. Всесвітня історія», «Досліджуємо історію і суспільство» та «Україна і світ: вступ до історії та громадянської освіти». Наявність кількох типів підручників відповідає програмній варіативності громадянської та історичної освітньої галузі.

Контент-аналіз здійснювався за такими критеріями: наявність матеріалу про Аменхотепа IV / Ехнатона; місце цього матеріалу в структурі підручника; склад основного фактографічного ядра; пояснення причин і наслідків реформи; трактування понять «монотеїзм» та «єдинобожжя»; використання візуальних та інших історичних джерел; характер завдань, запропонованих учням. Окремо враховувалося, чи передбачає методичний апарат лише відтворення інформації, чи спрямовує учня на причинно-наслідкове пояснення, порівняння та аргументацію.

Найбільш безпосередньо тема представлена в підручниках, побудованих на основі систематичного курсу «Історія України. Всесвітня історія» [3; 7; 14; 30; 32].

У підручнику О. Гісема та О. Гісем матеріал про Ехнатона включений до загальної характеристики історії й релігії Давнього Єгипту. В узагальненій таблиці Нового царства зазначено, що Аменхотеп IV (Ехнатон) проголосив монотеїзм – культ Атона [7, с. 59]. Під час розгляду релігії Давнього Єгипту учням повідомляється про поклоніння Атону, зміну імені фараона та

повернення до традиційних культів після його смерті [7, с. 70]. Матеріал доповнено проблемним запитанням, у якому учням пропонується пояснити, чому нова релігія не набула поширення. Таким чином, короткий фактографічний виклад поєднується із завданням причинно-наслідкового характеру.

У підручнику Г. Хлібовської, М. Крижановської та О. Наумчук реформа розглядається в параграфі про релігію, міфологію та літературу Давнього Єгипту. Учням повідомляється про запровадження Аменхотепом IV культу Атона, зміну імені на Ехнатон, заснування Ахетатона та невдачу спроби утвердити монотеїзм [30, с. 86]. Поруч із текстом подано зображення Ехнатона з Нефертіті та дітьми під променями Атона, а серед запитань є завдання визначити сутність релігійної реформи [30, с. 86]. Отже, підручник містить необхідне фактографічне ядро й візуальний матеріал, однак запропоноване запитання переважно спрямоване на узагальнення готової інформації. Саме цей матеріал підтверджується змістом видання.

У підручнику І. Щупака, О. Бурлаки, Н. Власової та І. Піскарьової релігійну політику Ехнатона включено до ширшого контексту появи монотеїстичних релігій. Учням пропонується зіставити історичну долю релігійних ідей Ехнатона й юдаїзму, а діяльність фараона характеризується як одна з ранніх відомих спроб утвердження єдинобожжя [32, с. 154–155]. Така побудова є методично продуктивною, оскільки історичний матеріал використовується для порівняння, пошуку причин і формулювання пояснення, а не лише для відтворення фактів.

Підручники О. Бандровського, В. Власова, О. Данилевської [3] та В. Могорити [14] також розглядають Давній Єгипет у межах систематичного курсу Стародавнього світу. Для методики досліджуваної теми важливим є те, що в таких виданнях матеріал про діяльність фараонів і релігійні уявлення може бути безпосередньо включений у загальний сюжет історії Єгипту. Водночас порівняння різних підручникових моделей показує, що ступінь деталізації причин релігійної реформи та характер завдань істотно різняться.

Тому підручковий текст не повинен бути єдиною інформаційною основою для формування в учнів пояснення причин реформи.

Іншу модель демонструють підручники інтегрованого курсу «Досліджуємо історію і суспільство».

Особливо показовим є підручник І. Васильківа та співавторів. У § 48 «Давньоєгипетська держава» Аменхотеп IV прямо характеризується як фараон, який намагався провести релігійно-політичну реформу. Зазначено його конфлікт із жрецьством Амона, піднесення культу Атона, прийняття імені Ехнатон, перенесення резиденції до Ахетатона, формування нового службового оточення та невдачу реформи [48, с. 251].

Цей варіант є одним із найбільш розгорнутих за обсягом історичного пояснення, однак саме причинний зв'язок потребує методичного уточнення. Послідовність «конфлікт із жерцем Амона – тому поклоніння Атону» може сформувати в учнів надто однолінійне уявлення про причини реформи. Проведений у першому розділі аналіз спеціальної історичної літератури дає підстави доповнювати це пояснення іншими чинниками – розвитком сонячних культів, трансформацією царської ідеології та особливостями релігійної політики XVIII династії.

Методичний апарат підручника І. Васильківа та співавторів водночас створює добрі можливості для розвитку історичного мислення. Учні пропонуються завдання на характеристику правителів, визначення причин і результатів, роботу з історичною картою, хронологією та формулювання власних запитань. Тому сам матеріал про Ехнатона може бути доповнений проблемною роботою без значного збільшення фактографічного навантаження.

У підручнику О. Пометун та Т. Ремех [47] історія Давнього Єгипту й релігійні вірування народів Давнього Сходу представлені в межах ширших тематичних блоків, однак окремого розгорнутого сюжету про Ехнатона немає. Це показує, що навіть за наявності матеріалу про Давній Єгипет тема релігійної реформи не є універсальним елементом підручничого змісту.

Відповідно, авторський комплекс, запропонований у цій роботі, має розглядатися як можливе методичне доповнення, а не як обов'язковий додатковий параграф.

Ще виразніше ця особливість простежується в підручниках типу «Україна і світ» [4; 49]. Вони не є систематичними курсами історії Стародавнього світу, а організують матеріал навколо ширших проблем людини, спільноти, суспільства, держави, культури та історичного пізнання. Тому окрема історія релігійної політики Ехнатона в них не має такого структурного значення, як у систематичних історичних курсах.

У підручнику М. Кафтан, І. Костюк та К. Новікової [4] матеріал про Ехнатона може бути використаний насамперед як додатковий приклад історичної зміни, взаємодії влади й релігії або як основа для роботи з джерелом. Аналогічну функцію він може виконувати в підручнику І. Щупака, Н. Власової, Д. Секиринського, В. Кронгауза, А. Посунько та В. Павловської-Кравчук [49]. Це підтверджує необхідність варіативного використання розробленого методичного комплексу залежно від підручника й програми, за якими працює конкретний клас.

Таблиця 2.2

Порівняльний аналіз представлення релігійної політики Ехнатона в підручниках для 6 класу [3; 4; 7, с. 59, 70; 14; 30, с. 86; 32, с. 154–155; 47; 48, с. 251; 49]

Підручник	Характер представлення теми	Методичний потенціал
Бандровський О., Власов В., Данилевська О.	у контексті історії Давнього Єгипту	доповнення роботи з історичними фактами й джерелами
Гісем О., Гісем О.	Ехнатон, Атон, «монотеїзм», відновлення старих культів	проблемне пояснення причин невдачі

Могорита В.	у межах систематичного курсу історії Єгипту	причинний аналіз потребує методичного уточнення
Хлібовська Г. та ін.	Атон, Ехнатон, Ахетатон, невдача реформи	узагальнення + візуальне джерело
Щупак І. та ін.	спроба єдинобожжя в порівнянні з юдаїзмом	проблемне порівняння
Васильків І. та ін.	розгорнута релігійно-політична характеристика	аналіз причин, правителя, карти й хронології
Пометун О., Ремех Т.	окремий сюжет про Ехнатона не виділено	додатковий проблемний кейс
Кафтан М., Костюк І., Новікова К.	систематична тема Ехнатона не є основою курсу	додатковий джерелознавчий кейс
Щупак І. та ін., «Україна і світ»	окремий сюжет не є структурним елементом курсу	вибіркове використання джерел і завдань

Порівняльний аналіз засвідчує, що обсяг матеріалу про Ехнатона не є головним показником методичної цінності підручника. В одних виданнях учень отримує докладніше готове пояснення, в інших – значно коротший текст, але продуктивніше проблемне завдання. Саме характер діяльності, організованої навколо навчального матеріалу, визначає можливості його використання для розвитку історичного мислення.

Особливо помітною є різниця в поясненні причин реформи. У частині підручників причини практично не розгортаються, а учневі пропонується самотійно міркувати про них. В інших політичний конфлікт фараона і жрецтва фактично подається як готове провідне пояснення. З огляду на дискусійність проблеми більш доцільним видається третій варіант –

запропонувати учням кілька коротких фактів і дати можливість визначити кілька взаємопов'язаних чинників.

Другим результатом аналізу є різне трактування поняття «монотеїзм». У підручниках О. Гісема та О. Гісем, Г. Хлібовської та співавторів, І. Щупака та співавторів використано доступні для шестикласників визначення атонізму як монотеїзму, єдинобожжя або спроби його запровадження [7, с. 59; 30, с. 86; 32, с. 154–155]. Водночас історичний аналіз засвідчує, що таке визначення є дидактичним спрощенням. Тому вчителів доцільно використовувати формулювання «спроба утвердження культу одного божества» або «тенденція до єдинобожжя», не створюючи при цьому для шестикласників надмірної термінологічної складності.

Третім методичним резервом є використання історичних джерел. У кількох підручниках містяться зображення Ехнатона, Нефертіті, царської родини та символіки Атона, однак наявність зображення сама по собі ще не означає організації джерелознавчої роботи. Для розвитку історичного мислення необхідно спрямувати учня від простого опису до встановлення того, яку інформацію про новий культ і становище фараона можна отримати з конкретних деталей зображення.

Четвертий резерв пов'язаний із просторовим компонентом. Ахетатон згадується в частині підручників, однак його заснування можна використовувати значно продуктивніше – не лише запам'ятовувати назву нової столиці, а визначати на карті Фіви та Ахетатон і пояснювати, чому створення нового політичного й культового центру було складовою загальної політики Ехнатона.

Таким чином, проведений контент-аналіз підручників підтверджує результат програмного аналізу: немає потреби створювати для шестикласника великий додатковий фактографічний блок про Ехнатона. Найбільший методичний резерв полягає в іншому – у використанні компактного історичного змісту для роботи з доказами, встановлення причин і наслідків, порівняння, просторового аналізу та аргументованого висновку.

Електронний інтерактивний додаток О. Гісема та О. Гісем містить матеріали до підручника та окремо структурує навчальний контент за розділами курсу [6]. Це створює можливості для поєднання роботи з друкованим підручником та цифровими матеріалами. Окреме значення мають дистанційний курс Т. Островської у Всеукраїнській школі онлайн [16], відеоматеріали HISTORY_UA [1], інтерактивні карти OSVITANET [10] та цифрові завдання для перевірки знань [31]. Використання таких ресурсів дає можливість урізноманітнити способи подання навчальної інформації та врахувати різні способи її сприйняття учнями.

Зокрема, картографічний матеріал доцільно використовувати під час пояснення перенесення столиці до Ахетатона. Робота з картою дозволяє пов'язати політичні та релігійні зміни з географічним простором Давнього Єгипту, визначити розташування Фів та Ахетатона, а також усвідомити значення перенесення столиці для реалізації політики Ехнатона [10]. Такий підхід відповідає спрямованості сучасного підручника на формування геопросторового та системного історичного мислення [2].

Окреме значення має порівняльний метод. Учні можна запропонувати порівняти традиційні релігійні уявлення давніх єгиптян із культом Атона за такими ознаками: кількість богів, місце фараона в релігійній системі, роль жерців, характер культових споруд, особливості зображення божества та ставлення до традиційних культів. Така робота дає змогу перейти від простого запам'ятовування терміна «монотеїзм» до розуміння сутності релігійних змін.

Ефективним засобом перевірки засвоєння навчального матеріалу є тестування. У сучасних електронних ресурсах для 6 класу використовуються завдання, спрямовані на перевірку знань про Давній Єгипет, зокрема про фараона, який здійснив релігійну реформу [31]. Водночас тестові завдання доцільно поєднувати із завданнями відкритого типу, оскільки останні дозволяють перевірити не лише відтворення фактичної інформації, а й уміння учня пояснювати історичні явища.

Важливим напрямом роботи є формування в учнів уміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки. Під час вивчення реформи Ехнатона учні мають поступово перейти від запитань «Хто?», «Коли?» і «Що зробив?» до складніших: «Чому Ехнатон здійснив реформу?», «Чому новий культ був пов'язаний із діяльністю фараона?», «Чому для реалізації реформи було засновано Ахетатон?», «Чому реформа не збереглася після смерті Ехнатона?». Саме така логіка роботи відповідає сучасному підходу до навчання історії, орієнтованому на осмислення, зіставлення та пояснення історичної інформації [2].

При цьому цифровий формат не є самостійною методичною перевагою. Його цінність залежить від характеру навчальної дії. Для досліджуваної теми найбільш доцільним є використання цифрових ресурсів для аналізу візуальних пам'яток Амарнського періоду, визначення Фів і Ахетатона на карті, встановлення хронологічної послідовності основних змін та перевірки базових фактографічних знань. Проблемний висновок і аргументація при цьому мають залишатися результатом самостійної пізнавальної діяльності учня.

Отже, аналіз програм, підручників і цифрового забезпечення дає підстави визначити релігійну політику Ехнатона як варіативний історичний кейс із значним методичним потенціалом. Його використання має залежати від конкретної модельної програми й підручника, але в усіх випадках найбільш продуктивними є завдання, спрямовані на встановлення причинно-наслідкових зв'язків, роботу з історичними доказами, порівняння та формулювання аргументованого історичного висновку.

Аналіз підручників водночас показав, що частина цих можливостей реалізована лише частково. Тому подальше методичне завдання полягає не в збільшенні обсягу матеріалу про Ехнатона, а в розробленні системи навчальних дій і завдань, яка доповнює підручковий зміст та забезпечує його активне осмислення учнями.

Висновки до другого розділу

Порівняльний аналіз дев'яти модельних навчальних програм, доступних для організації навчання у 6 класі на початок 2024/2025 навчального року, засвідчив варіативність місця релігійної політики Ехнатона в змісті громадянської та історичної освітньої галузі. У систематичних курсах «Історія України. Всесвітня історія» цей матеріал безпосередньо пов'язаний із вивченням Давнього Єгипту, тоді як в інтегрованих курсах він може виконувати функцію проблемного або джерелознавчого кейсу. Спільною підставою для його використання є передбачені програмами результати, пов'язані з установленням причин і наслідків, роботою з історичними джерелами, часом і простором та формулюванням власного судження.

Встановлено, що в тих сучасних підручниках для 6 класу, де релігійна політика Ехнатона представлена безпосередньо, її зміст подано компактно, зосереджуючись переважно на кількох ключових елементах: піднесенні культу Атона, зміні імені фараона, заснуванні Ахетатона, спробі утвердження єдинобожжя та відновленні традиційних культів після смерті Ехнатона. Такий обсяг загалом відповідає віковим можливостям шестикласників і не потребує істотного розширення за рахунок додаткової єгиптологічної інформації.

Порівняльний контент-аналіз підручників показав, що їх відмінність полягає не стільки в обсязі фактографічного матеріалу, скільки в характері навчальних завдань. У частині видань переважає відтворення й узагальнення поданого змісту, тоді як інші пропонують проблемні запитання, причинні припущення або порівняння історико-релігійних явищ. Водночас причини реформи, робота з історичними доказами та самостійна аргументація учнів представлені нерівномірно.

Окремого методичного уточнення потребує використання поняття «монотеїзм». У шкільних підручниках воно закономірно подається у спрощеній формі як віра в одного бога або спроба запровадження

єдинобожжя. Проте з урахуванням дискусійності історичної інтерпретації атонізму доцільно уникати беззастережного ототожнення реформи Ехнатона із завершеною монотеїстичною системою. Для шкільного пояснення більш коректними є формулювання про піднесення культу Атона, тенденцію до єдинобожжя або спробу утвердження культу одного божества.

Виявлено також недостатньо використаний потенціал візуальних і картографічних матеріалів. Пам'ятки Амарнського періоду, зображення Ехнатона та царської родини, символіка Атона, а також локалізація Фів і Ахетатона можуть бути використані не лише як ілюстрації, а як повноцінні навчальні джерела для вилучення інформації, порівняння та формулювання висновків. Це безпосередньо відповідає програмним результатам, пов'язаним із роботою учнів з писемними, візуальними та картографічними джерелами.

Отже, основний методичний резерв теми полягає не в збільшенні обсягу навчальної інформації про Ехнатона, а в організації активної пізнавальної діяльності учнів на основі вже наявного змісту. Доцільно доповнювати підручковий матеріал завданнями на встановлення причин і наслідків, аналіз візуальних джерел, роботу з картою, порівняння традиційної релігійної системи з політикою Ехнатона та формулювання аргументованого висновку. Саме ці напрями мають становити основу подальшої розробки методики вивчення теми у 6 класі.

РОЗДІЛ III

ВИВЧЕННЯ РЕЛІГІЙНОЇ РЕФОРМИ ЕХНАТОНА У 6 КЛАСІ

3.1. Методичні засади організації навчальної діяльності учнів під час вивчення теми.

Визначення методів і прийомів вивчення релігійної політики Ехнатона має ґрунтуватися не на прагненні використати якомога більше різновидів навчальної діяльності, а на їх відповідності конкретним результатам навчання учнів 6 класу. Проведений у попередньому розділі аналіз модельних навчальних програм та підручників показав, що найбільший методичний потенціал теми пов'язаний із формуванням умінь установлювати причинно-наслідкові зв'язки, працювати з історичними джерелами, орієнтуватися в історичному просторі, порівнювати історичні явища та формулювати обґрунтовані висновки [33, с. 11–15]. Тому методика вивчення теми має бути побудована передусім на діяльності учня, а пояснення вчителя виконувати функцію організації та інформаційної підтримки цієї діяльності. Такий підхід відповідає принципам компетентнісно орієнтованого уроку історії [36, с. 157–173].

З огляду на вікові особливості шестикласників початкове пояснення вчителя залишається необхідним, однак його доцільно обмежувати тим змістом, який потрібний учневі для подальшого виконання пізнавальних завдань. До базових понять теми належать фараон, жрецтво, політеїзм, Атон, Ехнатон, релігійна реформа, Ахетатон. Поняття «монотеїзм» слід використовувати обережно, пояснюючи його як узагальнену характеристику тенденції до єдинобожжя, а не як беззаперечне визначення всієї релігійної системи Ехнатона. Такий підхід дозволяє узгодити доступність шкільного матеріалу [7, с. 59, 70; 30, с. 86; 32, с. 154–155] із науковою коректністю його трактування.

Перед безпосереднім опрацюванням реформи доцільно актуалізувати три опорні уявлення, сформовані під час попереднього вивчення Давнього

Єгипту: багатобожний характер традиційної релігії, особливий сакральний статус фараона та значення храмів і жрецтва. При цьому актуалізація має бути короткою й функціональною. Учням можна запропонувати відповісти на запитання: *кого давні єгиптяни вважали богами; яку роль виконував фараон; хто здійснював релігійні обряди; чому традиційні вірування були важливими для суспільства?* Отримані відповіді створюють основу для подальшого порівняння традиційної системи з перетвореннями Ехнатона.

Провідне місце у вивченні теми доцільно відвести проблемному та причинно-наслідковому аналізу. Формування логічного складника історичної компетентності передбачає перехід від відтворення готового пояснення до встановлення учнем зв'язків між причинами, діями історичних осіб та наслідками подій [36, с. 96–103]. Релігійна політика Ехнатона особливо придатна для такої роботи, оскільки дозволяє поставити перед учнями взаємопов'язані проблемні запитання: *Чому Аменхотеп IV почав змінювати традиційну релігійну систему? Чому центральне місце було відведено Атону? Яке значення мало заснування Ахетатона? Чому здійснені перетворення швидко втратили силу після смерті Ехнатона?*

Водночас такі запитання не варто пропонувати як абстрактну дискусію без інформаційної основи. Учень має отримати кілька коротких фактів, зображення, фрагмент навчального тексту або інший матеріал, на підставі якого можна сформулювати відповідь. Таким чином, проблемне навчання поєднується з роботою з історичною інформацією, а власне судження учня має підтверджуватися конкретним доказом.

Одним із центральних компонентів методики є робота з історичними джерелами. У компетентісно орієнтованому навчанні джерело використовується не лише як засіб ілюстрування готового висновку, а як матеріал, з якого учень самостійно отримує історичну інформацію [28, с. 10–12; 36, с. 104–124]. З огляду на вік шестикласників джерело має бути коротким, доступним за мовою та супроводжуватися чіткою послідовністю запитань.

У сучасному підручнику О. Гісема та О. Гісем уривки з історичних джерел виділені в окремий блок «Джерела повідомляють», після якого учням пропонуються завдання для їх опрацювання [7]. Під час вивчення реформи Ехнатона доцільно використовувати адаптовані фрагменти давньоєгипетських текстів, зокрема гімнів Атону, написи та інші матеріали, які дозволяють учням безпосередньо ознайомитися з уявленнями людей досліджуваної епохи [8; 9]. Робота з джерелом може передбачати відповіді на послідовність запитань: *Хто створив джерело? Про що в ньому йдеться? Які релігійні уявлення воно відображає? Що з нього можна дізнатися про культ Атона? Які висновки можна зробити?* Така робота формує вміння знаходити інформацію, аналізувати її та робити обґрунтовані висновки.

Під час вивчення політики Ехнатона роботу доцільно організовувати за алгоритмом:

- 1) визначити вид джерела;
- 2) установити, що саме в ньому можна безпосередньо побачити або прочитати;
- 3) виділити інформацію про досліджувану подію;
- 4) сформулювати висновок;
- 5) указати, якою інформацією з джерела цей висновок підтверджується [36, с. 104–124].

Такий алгоритм особливо важливий для початкового формування вміння відрізняти історичний факт від власного припущення.

Значний потенціал має робота з візуальними джерелами Амарнського періоду. Зображення Ехнатона, Нефертіті та царської родини під променями Атона дозволяють не лише зробити навчальний матеріал наочним, а й організувати самостійне вилучення, аналіз та інтерпретацію історичної інформації [29, с. 241–255].

Наприклад, після розгляду зображення учням доцільно поставити послідовні запитання: *Що зображено? Як представлено Атона? Кому спрямовані його промені? Яке місце посідають фараон і царська родина?*

Який висновок про роль фараона в новій релігійній системі можна зробити? Які деталі зображення підтверджують цей висновок? Ілюстративний матеріал відповідного змісту представлений і в сучасних підручниках [7, с. 70].

Останнє запитання принципово важливе, оскільки переводить роботу із зображенням від простого опису до аргументації на основі джерела. Саме така послідовність відповідає програмній вимозі щодо використання учнями інформації історичних джерел для формулювання висновків [33, с. 12–14].

Для систематизації матеріалу доцільним є порівняння традиційної релігійної системи та нововведень Ехнатона. Порівняння сприяє формуванню логічного складника історичної компетентності, оскільки потребує визначення критеріїв, установлення спільного й відмінного та формулювання узагальнення [35, с. 96–103]. Важливо, щоб порівняльна таблиця не подавалася учням у готовому вигляді. Її доцільно заповнювати на основі вже опрацьованого матеріалу за визначеними ознаками: кількість богів; провідне божество; становище фараона; роль традиційного жрецтва; релігійний центр; ставлення до попередніх культів.

Після заповнення таблиці учні мають виконати коротке продуктивне завдання: *«Яку із зазначених змін ви вважаєте найбільш суттєвою? Поясніть відповідь, використавши не менше двох ознак із таблиці»*.

Порівняльна робота дає змогу учням не просто запам'ятати окремі факти, а самостійно встановити відмінності між традиційною релігією та нововведеннями Ехнатона. Такий підхід узгоджується із завданнями на порівняння, обговорення та роботу в парах і групах, характерними для сучасних підручників [3; 7; 32; 47–49]. У підручнику О. Гісема та О. Гісем, зокрема, передбачені колективні завдання, робота в парах, проєктні й творчі завдання [6].

Важливим засобом формування системних історичних знань є робота з історичною картою. Модельна програма передбачає вміння учнів визначати місця історичних подій та співвідносити просторову інформацію з іншими

джерелами [33, с. 14]. У межах досліджуваної теми учні мають знайти на карті Фіви та Ахетатон і відповісти не лише на запитання «де?», а й на запитання «чому перенесення столиці мало значення для політики Ехнатона?». Інтерактивну карту можна використати як технічний засіб для локалізації об'єктів [9], однак результатом роботи має бути історичне пояснення, а не саме знаходження географічної точки.

Інтерактивні карти, представлені в ресурсах OSVITANET [10], можуть бути використані для визначення географічного положення Єгипту, Фів та Ахетатона. Під час пояснення перенесення столиці учні можуть визначити розташування старого та нового політичного центру, встановити їхнє географічне положення та пояснити, чому заснування Ахетатона було важливим для реалізації політики Ехнатона. Таким чином, картографічний матеріал допомагає поєднати політичну, релігійну та просторову складові історичного процесу.

Доцільним є також метод роботи з хронологією. Хронологічний компонент теми не потребує запам'ятовування великої кількості дат. Для учнів 6 класу важливішим є встановлення послідовності основних змін: початок правління Аменхотепа IV, піднесення культу Атона, зміна імені на Ехнатон, заснування Ахетатона, посилення обмежень традиційних культів, смерть Ехнатона, відновлення традиційної релігійної системи. Така робота відповідає програмному завданню встановлювати послідовність історичних подій і процесів [33, с. 11–12] та водночас допомагає учням усвідомити реформу як процес, а не як одну ізольовану подію.

Значні можливості для формування історичних знань відкривають цифрові та мультимедійні засоби навчання. В електронному додатку до підручника О. Гісема та О. Гісем передбачені додаткові матеріали, плани-схеми для різних форм роботи та інші цифрові можливості [5; 6]. Дистанційний курс Т. Островської у Всеукраїнській школі онлайн [16] може бути використаний як додаткове джерело навчального матеріалу, а відеоматеріали HISTORY_UA [1] – для візуалізації окремих аспектів історії

Стародавнього Сходу. Цифрові ресурси доцільно використовувати не як заміну роботі з підручником, а як засіб розширення, візуалізації та закріплення навчального матеріалу.

Окремим засобом є навчальне відео. Його використання особливо доцільне для демонстрації реконструкцій давньоєгипетських міст, храмів, пам'яток мистецтва та інших об'єктів, які складно представити лише за допомогою тексту. Водночас після перегляду відеоматеріалу необхідно передбачати конкретне завдання: визначити основні факти, записати нові поняття, знайти підтвердження певному твердженню або сформулювати висновок. Такий підхід перетворює перегляд відео з пасивного сприйняття інформації на активну навчальну діяльність [1; 2].

Важливим методом є робота в парах та малих групах. Наприклад, одна група може досліджувати причини реформи, друга – її основний зміст, третя – роль Ахетатона, четверта – причини скасування реформи. Після виконання завдань групи представляють результати, а клас формує узагальнений висновок. Така організація навчання відповідає діяльнісному характеру сучасних підручників, у яких передбачаються колективні, творчі та проєктні завдання [2; 6; 31].

Для закріплення навчального матеріалу можуть застосовуватися тестові завдання. У переліку використаних джерел представлений тестовий ресурс О. Щоголь для 6 класу [31], а тематичні онлайн-тести з історії Стародавнього Єгипту містять, зокрема, запитання про фараона, який здійснив релігійну реформу. Тестування доцільно використовувати на етапі актуалізації, поточного контролю та підсумкового узагальнення. Водночас воно має поєднуватися із завданнями відкритого типу, оскільки саме вони дають можливість перевірити здатність учня пояснювати причини та наслідки історичних явищ, а не лише впізнавати правильну відповідь.

Оцінювання результатів вивчення теми доцільно поєднувати з виконанням самих навчальних дій. Тестові завдання можуть використовуватися для швидкої перевірки фактографічних знань, однак вони

не дають повної інформації про сформованість умінь аналізувати джерело, встановлювати причини або аргументувати висновок. У компетентнісно орієнтованому навчанні об'єктом оцінювання мають бути не лише відтворені факти, а й способи діяльності учня [36, с. 190–207].

Тому під час вивчення теми доцільно оцінювати: правильність використання історичних фактів; уміння встановити причинно-наслідковий зв'язок; уміння отримати інформацію з джерела; здатність підтвердити висновок конкретним доказом. Для шестикласників критерії мають бути короткими й зрозумілими, щоб вони могли використовуватися також для самооцінювання.

Ефективним завершальним прийомом є рефлексія та формулювання власного висновку. Після опрацювання теми учням можна запропонувати завершити речення: *«Релігійна реформа Ехнатона була важливою тому, що...»*, *«Головною причиною реформи я вважаю...»*, *«Реформа не збереглася, оскільки...»*. Це дозволяє перевірити не тільки обсяг засвоєної інформації, а й рівень її осмислення.

Отже, аналіз використаних навчальних і цифрових ресурсів [1; 2; 3; 4; 5; 6; 9; 15; 29; 30; 31] дозволяє визначити комплекс методів і засобів, найбільш доцільних для формування історичних знань учнів під час вивчення релігійної реформи Ехнатона: пояснення та розповідь учителя, актуалізацію опорних знань, проблемне навчання, роботу з писемними та візуальними джерелами, порівняння, роботу з історичною картою та хронологією, групову й парну роботу, використання відео та цифрових ресурсів, тестування і рефлексію [1; 2; 5; 6; 9; 15; 30; 31]. Їх комплексне застосування дозволяє перейти від простого запам'ятовування учнями фактів про Ехнатона та Атону до усвідомленого розуміння причин, змісту та наслідків релігійної реформи.

Методика вивчення релігійної політики Ехнатона має ґрунтуватися на поєднанні короткого пояснення вчителя з активною навчальною діяльністю учнів. Провідними визначено проблемний і причинно-наслідковий аналіз,

роботу з візуальними та іншими історичними джерелами, порівняння, картографічні й хронологічні завдання та аргументоване формулювання висновків. Цифрові ресурси й тестування виконують допоміжну функцію. На основі цих положень розроблено авторський комплекс навчальних завдань, представлений у наступному підрозділі.

3.2. Авторський комплекс навчальних завдань і його використання в освітньому процесі

Результати аналізу нормативного забезпечення, модельних навчальних програм, підручників та методичної літератури стали основою для розроблення авторського комплексу навчальних завдань з вивчення релігійної політики Ехнатона. Його метою є не розширення фактографічного матеріалу про Амарнський період, а організація такої навчальної діяльності, у процесі якої учні 6 класу можуть осмислити основні причини, зміст і наслідки релігійних перетворень та водночас розвивати передбачені програмами історичні вміння [33; 39–46].

Проведений у другому розділі порівняльний аналіз засвідчив, що тема Ехнатона має різне місце в модельних навчальних програмах і підручниках. Тому запропонований комплекс не розглядається як обов'язковий сценарій окремого уроку. У систематичному курсі історії Стародавнього світу він може використовуватися під час безпосереднього вивчення Давнього Єгипту, в інтегрованих курсах – як проблемний історичний кейс, а окремі завдання можуть застосовуватися самостійно для формування вмінь працювати з джерелами, установлювати причинно-наслідкові зв'язки, аналізувати історичний простір і формулювати аргументовані висновки.

Структура комплексу ґрунтується на поступовому ускладненні пізнавальної діяльності: від актуалізації опорних знань і постановки проблеми – до аналізу інформації, писемного та візуального джерел, порівняння, просторового й хронологічного осмислення та формулювання підсумкового судження. Така логіка відповідає діяльнісній побудові

компетентнісно орієнтованого навчання історії [36, с. 157–173]. Водночас окремі елементи комплексу можуть використовуватися незалежно один від одного відповідно до мети конкретного заняття.

Завдання 1. Визначаємо проблему

На початковому етапі доцільно актуалізувати лише ті знання, які безпосередньо потрібні учневі для розуміння подальших перетворень.

Пригадайте:

1. Якою була традиційна релігія давніх єгиптян – багатобожною чи однобожною?
2. Яке місце в державі та релігійному житті посідав фараон?
3. Хто здійснював релігійні обряди в храмах?
4. Чому храми та жерці мали важливе значення для давньоєгипетського суспільства?

Після короткого обговорення учням пропонується наскрізне проблемне запитання: *Чому релігійні зміни, запроваджені Ехнатомом, не збереглися після його смерті?*

На цьому етапі від учнів не вимагається правильної остаточної відповіді. Доцільно зафіксувати 2–3 початкові припущення класу й повернутися до них після виконання всього комплексу.

Методична функція завдання полягає в тому, щоб надати подальшій роботі проблемного характеру. Учень від початку розуміє, що йому необхідно не лише запам'ятати ім'я фараона та назву нового культу, а накопичити факти й докази, за допомогою яких наприкінці можна буде пояснити історичний результат реформи.

Завдання 2. Установлюємо можливі причини реформи

Для роботи учням пропонуються чотири короткі інформаційні картки.

Картка А. Фараон і релігія. Фараон у Давньому Єгипті був не лише правителем держави. Йому належало особливе сакральне становище: він вважався посередником між світом богів і людей та мав забезпечувати належний порядок у державі.

Картка Б. Жрецтво Амона. У період Нового царства особливого впливу набули храми Амона у Фівах. Вони володіли значними матеріальними ресурсами, а пов'язане з ними жрецтво відігравало помітну роль у релігійному та суспільному житті Єгипту [9, с. 57–85; 50, с. 80–84].

Картка В. Сонячні культи. Атон не був новим божеством, створеним Ехнатом. Сонячні культи існували в Єгипті задовго до його правління, а значення сонячної символіки поступово зростало ще за попередніх фараонів XVIII династії [9, с. 86–116].

Картка Г. Аменхотеп IV. За правління Аменхотепа IV культ Атона почав набувати особливого статусу. Фараон поступово підносив його над традиційними культами, а згодом прийняв ім'я Ехнатон і заснував нову столицю Ахетатон [9, с. 86–130].

Завдання для учнів:

1. Визначте щонайменше два чинники, які могли сприяти початку релігійних перетворень.
2. Для кожного з них побудуйте пояснення за схемою: факт і можливий вплив на рішення фараона.
3. Чи можна, спираючись на картки, назвати лише одну беззаперечну причину реформи? Поясніть відповідь.

Важливо, що картки навмисно не містять готового твердження «Ехнатон здійснив реформу, щоб перемогти жерців». Учневі пропонується зіставити різні обставини й усвідомити багатофакторність історичного процесу. Такий характер завдання відповідає формуванню причинно-наслідкового складника історичної компетентності [36, с. 96–103].

Учні можуть назвати посилення фіванського жрецтва, розвиток сонячних культів, сакральний характер царської влади, прагнення фараона посилити власне становище в релігійній системі. Не варто вимагати від шестикласників встановлення «правильної головної причини»: важливішим результатом є розуміння того, що історична зміна могла бути наслідком взаємодії кількох чинників.

Завдання 3. Аналізуємо візуальне джерело

Для роботи використовується зображення Ехнатона, Нефертіті та членів царської родини під променями Атона, представлене, зокрема, в сучасних підручниках [7, с. 70; 30, с. 86]. Доцільно вставити конкретне належно атрибутоване зображення безпосередньо до тексту комплексу як рис. 3.1.

Рис. 3.1.

Ехнатон, Нефертіті та їхні дочки під променями Атона. Домашній вівтар з Ахетатона, Амарнський період, бл. 1350–1340 рр. до н. е. Вапняк. Єгипетський музей і зібрання папірусів, Берлін, інв. № ÄM 14145.

Джерело: Wikimedia Commons

Запитання до джерела:

1. Кого і що ви безпосередньо бачите на зображенні?
2. Як представлено Атона?
3. Чим його зображення відрізняється від традиційних образів єгипетських богів?
4. До кого спрямовані промені сонячного диска?
5. Яке місце в композиції посідає царська родина?
6. Який висновок про становище фараона в новій релігійній системі можна зробити?
7. Назвіть щонайменше дві деталі зображення, які підтверджують ваш висновок.

Завдання побудоване так, щоб розмежувати спостереження та інтерпретацію. Перші запитання вимагають зафіксувати те, що учень безпосередньо бачить, наступні – пояснити історичне значення цих деталей. Завершальна вимога назвати докази не дозволяє обмежитися довільним припущенням і привчає пов'язувати власний висновок із конкретною інформацією джерела. Такий підхід відповідає використанню візуальних джерел як засобу розвитку критичного мислення, а не лише ілюстративного супроводу навчального тексту [29, с. 241–255].

Учень має помітити сонячний диск, промені, спрямовані до царської родини, та особливе місце фараона й Нефертіті в композиції. Очікуваним є висновок про особливий зв'язок царської родини з Атоном та посередницьке становище фараона в новій системі. Не варто вимагати складного мистецтвознавчого аналізу амарнського стилю.

Завдання 4. Працюємо з писемним джерелом

Важливою складовою комплексу є робота не лише з візуальними, а й із писемними свідченнями доби. Для шестикласників доцільно використовувати невеликий адаптований за мовою фрагмент, створений на

основі змісту Великого гімну Атону, представленого серед давньоєгипетських літературних пам'яток [8].

Навчальний фрагмент, адаптований для учнів: *Коли Атон з'являється над землею, його світло досягає людей, тварин і рослин. Усе живе пробуджується й продовжує своє життя завдяки сонячному світлу. Коли сонце зникає, землю огортає темрява. Атон дарує життя різним землям і народам [8].*

Запитання до джерела:

1. Які властивості приписуються Атону?
2. Який зв'язок установлено між Атоном і життям людей та природи?
3. Чи стосується його сила лише Єгипту?
4. Яке уявлення про Атона мав сформувати такий текст?
5. Що це джерело дозволяє дізнатися про новий культ?
6. Чи можна лише з цього джерела встановити всі причини релігійної реформи? Чому?

Останнє запитання має особливе методичне значення. Воно формує початкове розуміння меж інформативності історичного джерела: текст дозволяє характеризувати уявлення про Атона, однак сам по собі не доводить конкретних політичних мотивів Ехнатона. Такий підхід відповідає принципу використання писемного джерела як матеріалу для самостійного отримання та критичного осмислення історичної інформації [28, с. 10–12; 36, с. 104–124].

Очікувані відповіді мають стосуватися життєдайної й універсальної сили сонця, залежності життя від нього та піднесеного становища Атона. Важливо звернути увагу учнів, що релігійний гімн відображає певні уявлення своєї епохи, але не є нейтральним описом усіх подій реформи.

Завдання 5. Порівнюємо

Після роботи з історичною інформацією та джерелами учням пропонується самостійно систематизувати відмінності між традиційною релігійною системою й перетвореннями Ехнатона.

Учням можна запропонувати заповнити таблицю:

Таблиця 3.1

Ознака	Традиційна релігія Єгипту	Релігійна система Ехнатона
Кількість богів		
Головне божество		
Роль жерців		
Центр культу		
Фараон		
Результат		

Після заповнення таблиці учні відповідають: *Яку із зазначених змін ви вважаєте найбільш суттєвою? Поясніть відповідь, використавши щонайменше дві ознаки з таблиці.*

Отже, порівняння завершується не механічним заповненням граф, а формулюванням аргументованого висновку. Саме визначення критеріїв порівняння, встановлення відмінностей і подальше узагальнення сприяють розвитку логічного складника історичної компетентності [36, с. 96–103].

Не потрібно вимагати єдиного правильного вибору найсуттєвішої зміни. Учень може назвати піднесення Атона, зміну становища фараона, обмеження традиційних культів або створення нового релігійного центру, якщо здатний аргументувати свій вибір фактами.

Завдання 6. Працюємо з історичним простором

Для виконання завдання використовується історична або інтерактивна карта Давнього Єгипту [10].

Знайдіть на карті Фіви та Ахетатон і виконайте завдання:

1. Яке з цих міст було важливим центром культу Амона?
2. Яке місто було засноване Ехнатоном?

3. Чи розташовані Фіви й Ахетатон в одному місці?

4. Чому заснування нової столиці можна розглядати як складову релігійної політики, а не лише як адміністративне рішення?

5. Яку додаткову інформацію дає карта порівняно з текстом підручника?

Фактичну основу для пояснення значення Ахетатона становлять матеріали про заснування нової столиці та її функції [9, с. 117–130]. Завдання має завершуватися саме історичним поясненням: просторове відокремлення нового центру від Фів сприяло формуванню політичного й релігійного середовища, безпосередньо пов'язаного з реформаторською політикою Ехнатона.

Карта в цьому випадку використовується не як засіб механічного знаходження географічного об'єкта, а як джерело просторової інформації, необхідної для пояснення історичної події.

Завдання 7. Відновлюємо послідовність

Учням пропонуються події в довільному порядку:

- заснування Ахетатона;
- відновлення традиційних культів;
- початок правління Аменхотепа IV;
- піднесення культу Атона;
- прийняття правителем імені Ехнатон;
- смерть Ехнатона.

Завдання:

1. Розташуйте події в логічній хронологічній послідовності.
2. Поділіть їх на три етапи: початок змін – розгортання реформи – завершення реформи.
3. Яка подія, на вашу думку, найвиразніше демонструє розрив із попередньою традицією?
4. Чи можна вважати реформу однією одноразовою подією? Поясніть.

Хронологічна робота не передбачає перевантаження учнів точними датами. Її метою є усвідомлення релігійної політики Ехнатона як процесу, у якому зміни відбувалися послідовно. Це відповідає програмній орієнтації на встановлення послідовності подій і процесів [33, с. 11–12].

Завдання 8. Формулюємо підсумковий висновок

На завершальному етапі учні повертаються до проблемного запитання, поставленого на початку роботи: *Чому релігійні зміни, здійснені Ехнатоном, не збереглися після його смерті?*

Вимоги до відповіді:

1. Назвати щонайменше дві можливі причини нетривалості реформи.
2. Пояснити зв'язок між ними та історичним результатом.
3. Використати щонайменше два конкретні історичні факти або відомості з опрацьованих джерел.
4. Сформулювати завершальний висновок у 3–5 реченнях.

Учневі можна запропонувати опорну конструкцію: *Я вважаю, що релігійна політика Ехнатона не збереглася після його смерті через Про це свідчить Крім того, Отже,*

Така опора особливо доречна для учнів, яким складно самостійно побудувати розгорнуту аргументовану відповідь. Водночас вона не задає готового змісту судження.

Максимальна кількість – 8 балів. За потреби результат може бути переведений у систему оцінювання, яку використовує вчитель. Призначення критеріїв полягає не у створенні окремої універсальної шкали оцінювання теми, а в тому, щоб показати учневі, з яких складників має будуватися якісна історична відповідь. Оцінюється не лише відтворення фактичної інформації, а й уміння використати її для встановлення причинного зв'язку та обґрунтування висновку [36, с. 190–207].

Таблиця 3.2

Критерії оцінювання підсумкового завдання

Критерій	0 балів	1 бал	2 бали
Причини	не визначено	названо без достатнього пояснення	визначено й пояснено не менше двох
Використання фактів	факти відсутні / неправильні	використано один релевантний факт	використано не менше двох релевантних фактів
Причинно-наслідковий зв'язок	не встановлено	простежується частково	чітко пояснено
Висновок	відсутній	загальний	логічний та аргументований

Доцільним є ознайомлення учнів із критеріями до виконання підсумкового завдання. У такому разі вони виконують не лише контрольну, а й орієнтувальну функцію: учень заздалегідь розуміє, що недостатньо назвати Ехнатона, Атона й Ахетатон – потрібно пояснити зв'язок між фактами.

Запропонований комплекс передбачає також можливість диференціації. Для учнів, які потребують більшої підтримки, можна зменшити кількість інформаційних карток, запропонувати частково заповнену порівняльну таблицю, надати опорні слова для аналізу джерела або готовий початок підсумкової відповіді. Учням із вищим рівнем навчальних можливостей можна запропонувати зіставити інформацію двох джерел, оцінити різні пояснення причин реформи або сформулювати власне запитання до візуальної пам'ятки. Така варіативність дозволяє зберігати спільну пізнавальну проблему, змінюючи рівень самостійності її розв'язання.

Виконання всіх восьми завдань у межах одного навчального заняття не є обов'язковим. Конкретний добір визначається модельною програмою, підручником, місцем теми в навчальному курсі, часом та рівнем підготовки учнів. У систематичних курсах історії Давнього Єгипту можливе послідовне

використання більшої частини комплексу. У проблемно-тематичних інтегрованих курсах доцільно обрати окрему комбінацію – наприклад, інформаційні картки, візуальне джерело та підсумкове проблемне завдання. Це узгоджується з висновком другого розділу про варіативний статус теми в різних модельних навчальних програмах [33; 39–46].

Таблиця 3.3

Орієнтовна послідовність використання авторського комплексу

Етап	Діяльність учнів	Завдання
Актуалізація і постановка проблеми	пригадують опорні знання, формулюють початкові припущення	1
Осмислення причин	аналізують коротку історичну інформацію, встановлюють можливі чинники	2
Робота з візуальним доказом	описують, інтерпретують, підтверджують висновок деталями джерела	3
Робота з писемним доказом	вилучають інформацію, визначають можливості й обмеження джерела	4
Систематизація	порівнюють традиційну систему та перетворення Ехнатона	5
Просторово-хронологічне осмислення	працюють із картою та послідовністю історичних змін	6–7
Узагальнення й оцінювання	формулюють аргументований причинно-наслідковий висновок	8

Таким чином, авторський комплекс має внутрішню логіку від інформації через аналіз і доказ до узагальнення і аргументованого висновку. На кожному наступному етапі учень використовує результати попередньої діяльності: опорні знання необхідні для визначення причин, аналіз причин і

джерел – для порівняння, просторові й хронологічні характеристики – для систематизації, а накопичені факти та докази – для підсумкової аргументації.

Відмінністю запропонованого комплексу від простого розширення підручничового матеріалу є його спрямованість на використання компактного історичного змісту для виконання конкретних пізнавальних дій. Результати контент-аналізу сучасних підручників засвідчили, що базова інформація про Ехнатона в тих виданнях, де ця постать безпосередньо представлена, загалом є достатньою [7, с. 59, 70; 30, с. 86; 32, с. 154–155; 48, с. 251]. Методичним резервом залишаються передусім багатфакторне пояснення причин, систематична робота з історичними доказами, просторове осмислення та аргументація.

Розроблений комплекс спрямований саме на компенсацію цих методичних обмежень. Він може використовуватися як доповнення до відповідного підручничового матеріалу, як самостійний проблемний блок або як джерело окремих завдань для різних етапів уроку. При цьому його застосування не потребує збільшення обсягу історичної інформації, яку учень має запам'ятати: основний результат полягає в тому, що вже доступні шестикласникові факти стають матеріалом для історичного пояснення, аналізу джерел і доказової аргументації.

Розроблений комплекс навчальних завдань доцільно використовувати варіативно, з урахуванням місця історії Давнього Єгипту в конкретній модельній навчальній програмі, структури підручника, навчального часу та рівня підготовки учнів. Проведений у другому розділі аналіз засвідчив, що релігійна політика Ехнатона має неоднаковий статус у різних програмних моделях: у курсах «Історія України. Всесвітня історія» матеріал безпосередньо пов'язаний із систематичним вивченням Давнього Єгипту [33; 39], у курсах «Досліджуємо історію і суспільство» може використовуватися як проблемний кейс для аналізу взаємозв'язку влади, релігії та суспільних змін [40–42], а в інтегрованих курсах «Україна і світ» – передусім як матеріал

для роботи з історичними джерелами, змінами в суспільстві та аргументованого судження [43–46].

Тому авторський комплекс не передбачає єдиного обов'язкового сценарію. Його методична конструкція допускає три основні способи використання: як основу окремого навчального заняття або значної його частини; як компактний проблемний блок у межах теми про Давній Єгипет; як окремий джерелознавчий мікрокейс. Незмінними в усіх варіантах залишаються принципи обмеженого добору фактографічного матеріалу, активної роботи учнів з інформацією, переходу від факту до пояснення та обов'язкового формулювання власного висновку.

У систематичному курсі історії найбільш повно можливості комплексу можуть бути реалізовані в межах навчального заняття, присвяченого релігійним уявленням Давнього Єгипту або діяльності його правителів. У такому випадку метою роботи є не детальне вивчення Амарнського періоду, а формування в учнів уявлення про сутність релігійної політики Ехнатона та розвиток умінь установлювати причини й наслідки, працювати з історичними джерелами, співвідносити історичні події з простором і часом та аргументувати власні судження. Така організація відповідає діяльнісній логіці компетентісно орієнтованого уроку історії [36, с. 157–173].

До очікуваних результатів навчальної діяльності в межах такого заняття можна віднести здатність учня: пояснювати значення понять «фараон», «жрецтво», «політеїзм», «Атон», «релігійна реформа», «Ахетатон»; називати основні прояви політики Ехнатона; визначати щонайменше два можливі чинники реформи; отримувати історичну інформацію з візуального та писемного джерела; порівнювати традиційну релігійну систему та нововведення Ехнатона; локалізувати Фіви й Ахетатон; установлювати логічну послідовність основних змін; формулювати аргументований висновок щодо причин нетривалості реформи. Такі результати співвідносяться з вимогами громадянської та історичної освітньої

галузі щодо роботи з інформацією, історичними джерелами, причинно-наслідковими зв'язками та власними судженнями [18; 33; 39–46].

Запропонований розподіл часу є орієнтовним. Він не передбачає необхідності виконати всі елементи комплексу з однаковою глибиною. Наприклад, робота з писемним джерелом може бути винесена на наступний етап опрацювання теми, використана замість візуального джерела або запропонована як самостійне завдання. Важливішим за кількість виконаних вправ є збереження логіки навчальної діяльності: постановка проблеми – отримання інформації – аналіз доказів – систематизація – аргументований висновок.

Таблиця 3.4

Орієнтовна модель використання комплексу в межах уроку

Етап	Орієнтовний час	Діяльність учителя	Діяльність учнів	Матеріали комплексу
Актуалізація опорних знань	4–5 хв	ставить короткі запитання про традиційну релігію, фараона та жрецтво	пригадують попередній матеріал, формулюють відповіді	завдання 1
Постановка проблеми	2–3 хв	формулює наскрізне проблемне запитання	висувають початкові припущення	завдання 1
Встановлення можливих причин	7–8 хв	організовує роботу з інформаційними картками	зіставляють факти, визначають можливі чинники	завдання 2
Робота з	7–8 хв	демонструє	описують,	завдання

історичним доказом		візуальне джерело, спрямовує аналіз	інтерпретують, аргументують	3
Узагальнення змісту реформи	6–7 хв	організовує порівняння	заповнюють таблицю, визначають основні зміни	завдання 5
Просторово- хронологічне осмислення	5–6 хв	спрямовує роботу з картою й послідовністю подій	локалізують Фіви й Ахетатон, упорядковують події	завдання 6–7
Підсумкове пояснення	7–8 хв	повертає учнів до початкової проблеми	формулюють аргументований висновок	завдання 8

Перший етап заняття не потребує повторення всієї історії Давнього Єгипту. Доцільно актуалізувати лише три опорні компоненти: політеїстичний характер традиційної релігії, сакральне становище фараона та роль жрецтва. Таке обмеження дозволяє уникнути ситуації, за якої значна частина уроку витрачається на відтворення вже вивченого матеріалу. Одразу після актуалізації вводиться проблемне запитання про причини нетривалості реформи. Його функція полягає у створенні пізнавальної перспективи для подальшої роботи.

На етапі встановлення причин доцільно використовувати інформаційні картки, запропоновані в завданні 2. Вони навмисно містять кілька різних обставин, а не готове пояснення. Учні можуть працювати індивідуально або в парах: спочатку визначити можливий чинник самостійно, а потім зіставити свою відповідь із відповіддю іншого учня. Важливо, щоб учитель не

завершував цей етап формулюванням єдиної «правильної причини». Методично більш продуктивним є узагальнення, що релігійні перетворення могли бути пов'язані з кількома взаємодіючими обставинами. Саме такий підхід дозволяє формувати причинно-наслідкове мислення й уникати однолінійного трактування історичних процесів [36, с. 96–103].

Центральним елементом заняття доцільно зробити роботу з історичним доказом. Найзручнішим для шестикласників є візуальне джерело – зображення Ехнатона, Нефертіті та царської родини під променями Атона. Послідовність запитань має вести від безпосереднього спостереження до інтерпретації: спочатку учні називають видимі деталі, потім установлюють їх можливе значення і лише після цього роблять висновок щодо становища фараона в новій релігійній системі. Такий спосіб роботи дозволяє перетворити зображення з ілюстрації на історичне джерело [29, с. 241–255].

Писемний фрагмент доцільно використовувати тоді, коли навчальний час дозволяє поглибити джерелознавчу складову. Його можна запропонувати іншій групі учнів паралельно з аналізом візуального джерела. Після завершення роботи групи обмінюються висновками й відповідають на запитання: *яку інформацію про культ Атона дає кожне джерело і чим вона відрізняється?* Така організація дозволяє на доступному рівні сформувати уявлення, що різні джерела містять різні типи історичної інформації й жодне з них не дає повної картини минулого [28, с. 10–12; 36, с. 104–124].

Порівняльна таблиця використовується після того, як учні вже опрацювали достатню кількість інформації. Її не доцільно пропонувати на початку в готовому заповненому вигляді, оскільки тоді порівняння перетворюється на механічне читання. Учні мають самостійно встановити відмінності між традиційною системою та політикою Ехнатона, а завершальним результатом роботи має стати коротке пояснення того, яка зі змін була найбільш суттєвою і чому.

Картографічне та хронологічне завдання доцільно об'єднувати в один короткий блок. На карті учні визначають Фіви й Ахетатон та встановлюють

просторовий вимір реформи. Хронологічне завдання показує, що зміни розгорталися поступово: від піднесення культу Атона до створення нового центру та подальшого відновлення традиційних культів. Таким чином, простір і час використовуються не як додаткові об'єкти запам'ятовування, а як засоби пояснення історичного процесу.

Підсумкове завдання повертає клас до проблемного запитання, поставленого на початку заняття. Доцільно спочатку запропонувати учням переглянути свої первинні припущення: які з них підтвердилися, які потребують уточнення, від яких слід відмовитися. Після цього учні формують індивідуальну письмову або усну відповідь за критеріями, наведеними в таблиці 3.2. Такий спосіб завершення демонструє учневі, що історичний висновок може змінюватися внаслідок отримання нової інформації та аналізу доказів.

Водночас повний 45-хвилинний варіант не є оптимальним для всіх модельних навчальних програм. Порівняння програм [33; 39–46] показало, що в інтегрованих курсах матеріал про Ехнатона може мати допоміжне значення. У такому випадку доцільно використовувати скорочені моделі.

Використання цифрових засобів у запропонованій моделі має допоміжний характер. Інтерактивна карта [10] може полегшити локалізацію Фів та Ахетатона, електронний додаток до підручника [6] – надати додатковий візуальний матеріал, а цифровий тест [31] – забезпечити швидку перевірку базових фактів. Проте жоден із цих інструментів не замінює основної пізнавальної дії. Якщо учень лише знаходить об'єкт на карті або обирає правильну відповідь у тесті, це ще не означає розуміння історичного процесу. Тому цифрове завдання доцільно завершувати поясненням або коротким висновком.

З огляду на специфіку релігійної проблематики необхідно також дотримуватися принципу науково коректного й світоглядно нейтрального викладу. Під час роботи з поняттями «політеїзм», «монотеїзм», «культ» і «релігійна реформа» об'єктом навчання є історичні уявлення, практики й

інституції давнього суспільства, а не оцінювання релігійних переконань. Методичні підходи до вивчення релігійної проблематики передбачають урахування вікових особливостей учнів та уникнення конфесійної оцінності [34]. Особливо це стосується дискусійного питання про характер атонізму: для 6 класу достатньо пояснити, що культ Атона мав виразну тенденцію до піднесення одного божества, не перетворюючи заняття на складну дискусію з історії релігій.

Отже, варіативна модель використання авторського комплексу дозволяє узгодити його з різними модельними навчальними програмами, підручниками та організаційними умовами навчання. Її основою є не фіксована послідовність окремих методів, а логіка пізнавальної діяльності учня: поставити історичну проблему, отримати й проаналізувати інформацію, використати історичні докази, установити зв'язки між фактами та сформулювати аргументований висновок. Саме така побудова дає можливість використовувати релігійну політику Ехнатона не лише як конкретний сюжет історії Давнього Єгипту, а як навчальний матеріал для розвитку історичного мислення учнів 6 класу.

Висновки до третього розділу

Вивчення релігійної політики Ехнатона у 6 класі доцільно будувати на обмеженому фактографічному матеріалі, використовуючи його насамперед як основу для пізнавальної діяльності учнів. Методично продуктивними для цієї теми є завдання, що передбачають установлення причин і наслідків історичних змін, аналіз візуальних та писемних джерел, порівняння традиційної релігійної системи з нововведеннями Ехнатона, роботу з картою та хронологічною послідовністю подій. Такий підхід дозволяє уникнути перевантаження шестикласників другорядною єгиптологічною інформацією й водночас використати тему для розвитку історичного мислення.

Особливе значення має організація роботи з історичними свідченнями. Зображення Ехнатона, Нефертіті, символіки Атона та пам'яток Ахетатона

доцільно використовувати не як ілюстративне доповнення до пояснення вчителя, а як джерела інформації, на основі яких учні спостерігають, виділяють ознаки, формулюють припущення та підтверджують власні висновки. Аналогічно порівняльні, картографічні й хронологічні завдання набувають методичної цінності тоді, коли завершуються поясненням історичного значення встановлених фактів, а не лише їх відтворенням.

Розроблений комплекс завдань показує, що найбільш доцільною послідовністю роботи з темою є перехід від актуалізації знань про традиційну релігію й сакральну владу фараона до встановлення можливих причин реформи, аналізу її проявів, порівняння старої та нової релігійної системи й пояснення причин нетривалості здійснених перетворень. Центральним результатом такої роботи має стати здатність учня сформулювати власний аргументований висновок щодо причин, характеру та наслідків релігійної політики Ехнатона, спираючись на опрацьовані історичні факти й джерела.

Таким чином, методичний потенціал теми визначається не кількістю засвоєних учнями відомостей про Ехнатона, а можливістю організувати на її матеріалі діяльність із пояснення історичних зв'язків, використання доказів та аргументації. Саме тому запропонований комплекс може бути використаний як доповнення до матеріалу чинних підручників 6 класу та адаптований учителем відповідно до структури конкретного уроку, рівня підготовки учнів і доступного навчального часу.

ВИСНОВКИ

У магістерській роботі теоретично обґрунтовано методичні засади вивчення релігійної політики фараона Ехнатона учнями 6 класу як складової історії Давнього Єгипту. Проведене дослідження дозволило поєднати історичний аналіз проблеми з визначенням її місця в сучасній шкільній історичній освіті, дослідити варіативність програмного й підручничкового забезпечення та розробити комплекс навчальних завдань, орієнтований не на збільшення обсягу фактографічних знань, а на розвиток умінь учнів пояснювати історичні явища, працювати з джерелами, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки й аргументувати власні висновки. Відповідно до поставленої мети та завдань сформульовано такі основні результати дослідження.

Аналіз джерельної бази засвідчив, що релігійна політика Аменхотепа IV (Ехнатона) може бути реконструйована на основі різних груп історичних свідчень: писемних пам'яток, написів, рельєфів, творів релігійної літератури, археологічних матеріалів Ахетатона, пам'яток образотворчого мистецтва та інших джерел Амарнського періоду. Значний науковий потенціал мають саме візуальні й текстові пам'ятки, оскільки вони дозволяють не лише встановлювати окремі факти, а й простежувати зміни в царській ідеології, культі Атона, способах репрезентації фараона та його родини. Для методики навчання важливо, що частина цих джерел може бути адаптована до вікових можливостей шестикласників і використана безпосередньо в навчальній діяльності.

Вивчення стану наукової розробленості проблеми показало, що діяльність Ехнатона достатньо ґрунтовно представлена в спеціальних історичних дослідженнях, проте низка принципових питань залишається дискусійною. Насамперед це стосується співвідношення політичних і релігійних мотивів реформаторської діяльності, характеру відносин фараона з жрецтвом Амона, ступеня новизни культу Атона та правомірності його

визначення як завершеного монотеїзму. Встановлено, що для шкільного навчання принципово важливо не перетворювати одну з наукових інтерпретацій на беззаперечний факт. Історично й методично коректнішим є представлення учням декількох взаємопов'язаних чинників та розмежування достовірно встановлених подій і способів їх пояснення.

У ході дослідження уточнено історичне ядро теми, необхідне для її вивчення у 6 класі. Для розуміння політики Ехнатона немає потреби детально переносити до шкільного курсу розгорнуту політичну, економічну та релігійну історію Давнього Єгипту. Визначальними є уявлення про сакральний характер влади фараона, політеїстичну структуру традиційної релігії, значення храмів і жрецтва, особливе становище культу Амона в період Нового царства та розвиток сонячних культів. Саме ці компоненти дають змогу пояснити реформаторську діяльність Ехнатона без надмірного фактографічного навантаження.

Встановлено, що причини релігійних перетворень Аменхотепа IV мали багатофакторний характер. Посилення фіванського жрецтва Амона було важливою обставиною, однак не може розглядатися як єдине або беззаперечно первинне пояснення реформи. Необхідно враховувати також попередній розвиток сонячних культів, трансформацію царської релігійної ідеології, прагнення посилити особливе становище фараона в системі взаємодії між божеством і населенням та загальні зміни релігійного життя XVIII династії. Саме багатофакторний підхід найбільш продуктивний і з навчального погляду, оскільки дозволяє формувати в учнів уявлення про складність історичної причинності й уникати схеми «одна подія – одна причина».

До основних проявів політики Ехнатона належали поступове піднесення культу Атона, обмеження традиційних культів, зміна царського імені, утвердження особливого посередницького становища фараона, формування нового релігійного й адміністративного оточення, заснування Ахетатона та зміни в офіційній художній культурі. Створення нової столиці

мало не лише адміністративне, а й символічне та релігійно-політичне значення, оскільки дозволяло формувати новий культовий центр поза традиційним середовищем Фів. Водночас характер атонізму доцільно визначати обережно: його можна характеризувати як радикальне піднесення одного божества й виразну тенденцію до єдинобожжя, проте без беззастережного ототожнення з пізнішими монотеїстичними системами.

Аналіз наслідків реформи засвідчив її значну залежність від особи правителя та царської влади. Після смерті Ехнатона відбулося поступове відновлення традиційних культів, Ахетатон утратив роль політичного й релігійного центру, а наступні правителі повернулися до традиційної моделі царської ідеології. Нетривалість здійснених перетворень водночас не зменшує їх історичного значення. Вони демонструють складність взаємодії влади, релігії, суспільних інституцій і культурних традицій та саме тому становлять продуктивний матеріал для формування причинно-наслідкового історичного мислення школярів.

Аналіз науково-методичної літератури показав, що сучасна методика навчання історії достатньо ґрунтовно розробляє питання компетентісно орієнтованого навчання, організації роботи з писемними й візуальними джерелами, інтегрованого навчання учнів 5–6 класів, практичної діяльності та методики вивчення релігійної проблематики. Водночас спеціальної методичної розробки, у якій релігійна політика Ехнатона розглядалася б як навчальний кейс для 6 класу з урахуванням сучасної варіативності модельних програм і підручників, у проаналізованій літературі не виявлено. Це визначило доцільність поєднання в роботі історично коректного відбору змісту з його спеціальним методичним опрацюванням.

Порівняльний аналіз нормативного та програмного забезпечення дозволив встановити, що місце досліджуваної проблематики в сучасній шкільній освіті є варіативним. На початок 2024/2025 навчального року для громадянської та історичної освітньої галузі у 6 класі могли використовуватися дев'ять авторських варіантів модельних навчальних

програм, що належать до трьох програмних моделей: «Історія України. Всесвітня історія», «Досліджуємо історію і суспільство» та «Україна і світ: вступ до історії та громадянської освіти». Встановлено, що жодна з них не вимагає виділення релігійної реформи Ехнатона в окрему велику обов'язкову тему.

Разом із тим можливості використання цього матеріалу суттєво залежать від структури конкретної програми. У систематичних курсах «Історія України. Всесвітня історія» політика Ехнатона природно включається до вивчення Давнього Єгипту, його державної організації, релігійних уявлень і діяльності правителів. У програмах «Досліджуємо історію і суспільство» вона може використовуватися як проблемний кейс для аналізу взаємодії влади, суспільства й релігії. У програмах типу «Україна і світ» доцільнішим є її використання як короткого джерелознавчого або проблемного матеріалу. Спільним для різних програм залишається потенціал теми для формування вмінь установлювати причини й наслідки, працювати з історичними джерелами, орієнтуватися в історичному просторі й часі та формулювати власні судження.

Порівняльний контент-аналіз дев'яти підручників для 6 класу підтвердив нерівномірність представлення теми. В одних виданнях Ехнатон і його релігійна політика висвітлюються безпосередньо, в інших окремий сюжет відсутній або має допоміжне значення. У підручниках, де тема представлена, повторюється компактне фактографічне ядро: культ Атона, зміна імені правителя, заснування Ахетатона, тенденція до єдинобожжя та відновлення традиційних культів після смерті Ехнатона. Отже, сама кількість фактів не є основною проблемою сучасного підруничкового забезпечення.

Більш суттєві відмінності виявлено в способах пояснення причин і характері навчальних завдань. Частина підручників пропонує готове, інколи однолінійне пояснення реформи через конфлікт із жрецтвом, тоді як інші залишають учням можливість самостійно міркувати над причинами або порівнювати історико-релігійні явища. Нерівномірно реалізовано також

роботу з історичними доказами. Візуальні пам'ятки часто використовуються як ілюстрації, хоча їх зміст дозволяє організовувати повноцінний аналіз історичного джерела. Недостатньо використаним залишається й потенціал історичної карти для пояснення значення перенесення політичного та культового центру з Фів до Ахетатона.

На основі програмного та підручничкового аналізу визначено, що основний методичний резерв теми полягає не в розширенні фактографічного матеріалу, а в зміні характеру діяльності учня. Матеріал про Ехнатона доцільно використовувати для переходу від запам'ятовування готових тверджень до встановлення зв'язків між фактами, аналізу історичних свідчень, порівняння, просторового й хронологічного осмислення та аргументованого пояснення історичних явищ.

Визначено методичні засади організації такої діяльності. Пояснення вчителя залишається необхідним для шестикласників, однак має виконувати передусім функцію інформаційної підтримки й бути обмежене змістом, потрібним для виконання учнями подальших пізнавальних дій. Провідними визначено проблемний та причинно-наслідковий аналіз, роботу з писемними й візуальними історичними джерелами, порівняння, картографічні та хронологічні завдання, а також формулювання аргументованого висновку. Парна й групова робота, цифрові ресурси, відео та тестування мають допоміжне значення й є методично доцільними лише тоді, коли забезпечують конкретну пізнавальну дію, а не підміняють її.

Особливе значення має робота з історичними джерелами. Її доцільно будувати як послідовний перехід від спостереження або вилучення інформації до інтерпретації й доказового висновку. Під час аналізу візуальних пам'яток учень спочатку визначає, що безпосередньо бачить, потім пояснює значення деталей і лише після цього формулює судження про культ Атона або становище фараона. Робота з писемним джерелом має включати не лише пошук інформації, а й початкове усвідомлення меж його

інформативності: джерело може свідчити про певні релігійні уявлення, але не обов'язково дає змогу встановити всі мотиви політичних рішень.

За результатами дослідження розроблено авторський комплекс із восьми взаємопов'язаних навчальних завдань. Він охоплює актуалізацію опорних знань і постановку проблеми; роботу з інформаційними картками для визначення можливих причин реформи; аналіз візуального джерела; опрацювання адаптованого писемного джерела; порівняння традиційної релігійної системи з перетвореннями Ехнатона; роботу з історичним простором; встановлення хронологічної послідовності; формулювання підсумкового аргументованого висновку. Комплекс побудований за логікою поступового переходу від інформації через аналіз і доказ до узагальнення та аргументації.

Важливим складником авторської розробки є поєднання завдань із критеріями оцінювання. Для підсумкової відповіді запропоновано оцінювати не лише правильність фактографічного матеріалу, а й визначення причин, використання історичних доказів, установлення причинно-наслідкового зв'язку та логічність висновку. Попереднє ознайомлення учнів із такими критеріями дозволяє використовувати оцінювання у формувальній функції: школяр розуміє, що якісна історична відповідь повинна не просто містити факти, а пояснювати їхній взаємозв'язок і спиратися на докази.

Розроблений комплекс є варіативним і не передбачає обов'язкового виконання всіх восьми завдань у межах одного уроку. У систематичному курсі історії Давнього Єгипту може бути використана більша частина комплексу; в інтегрованому курсі доцільним є компактний проблемний блок; за обмеженого навчального часу можливе використання окремого джерелознавчого мікрокейсу. Така модель дозволяє узгоджувати методичну розробку з різними модельними програмами, підручниками, тривалістю навчального заняття та рівнем підготовки учнів.

Передбачена також можливість диференціації навчальної діяльності. Для учнів, які потребують більшої підтримки, можуть використовуватися

готові інформаційні картки, частково заповнені таблиці, мовленнєві опори та послідовні конкретні запитання до джерела. Більший рівень самостійності передбачає формулювання власних критеріїв порівняння, самостійний добір доказів, зіставлення різних джерел або побудову аргументованого висновку без готової мовленнєвої конструкції. При цьому для всіх учнів зберігається спільна історична проблема, а варіюється насамперед ступінь педагогічної підтримки.

Отже, проведене дослідження підтвердило, що релігійна політика Ехнатона має значний методичний потенціал для навчання історії у 6 класі саме завдяки можливості використати відносно компактний історичний матеріал для складніших пізнавальних дій. Її вивчення дозволяє поєднати засвоєння конкретного змісту історії Давнього Єгипту з формуванням умінь працювати з історичними джерелами, визначати багатофакторність причин, установлювати просторові й хронологічні зв'язки, порівнювати історичні явища та аргументувати власне пояснення.

Практичне значення результатів полягає в можливості безпосереднього використання розробленого комплексу навчальних завдань, інформаційних карток, матеріалів для роботи з писемним і візуальним джерелами, порівняльної таблиці, картографічних і хронологічних завдань, критеріїв оцінювання та запропонованої варіативної моделі в освітньому процесі 6 класу. Окремі елементи комплексу можуть застосовуватися як доповнення до чинних підручників, як частина навчального заняття, проблемний кейс, матеріал для самостійної або парної роботи та формувального оцінювання. При цьому проведене дослідження не передбачало експериментальної перевірки педагогічної ефективності розробленого комплексу, тому його можливості визначено на основі теоретичного обґрунтування, аналізу нормативно-програмного та підручникового забезпечення й педагогічного моделювання.

ЛІТЕРАТУРА

1. 6 клас. Фараон. Як єгипетські царі являлися перед своїм народом. HISTORY_UA. URL: https://www.youtube.com/@history_ua1060.
2. Бандровський О. Г., Власов В. С., Данилевська О. М. Історія України. Всесвітня історія. 6 клас : презентації до підручника. Київ : Генеза, 2023. URL: <https://www.geneza.ua/product/1122>.
3. Бандровський О. Г., Власов В. С., Данилевська О. М. Історія України. Всесвітня історія : підручник для 6 класу ЗЗСО. Київ : Генеза, 2023. 256 с.
4. Кафтан М. В., Костюк І. А., Новікова К. О. Україна і світ: вступ до історії та громадянської освіти : підручник інтегрованого курсу для 6 класу ЗЗСО. Київ : Світич, 2023. 288 с.
5. Про інструктивно-методичні рекомендації щодо викладання навчальних предметів / інтегрованих курсів у закладах загальної середньої освіти у 2024/2025 навчальному році : лист Міністерства освіти і науки України від 30.08.2024 № 1.1/15776-24.
6. Гісем О. В., Гісем О. О. «Історія України. Всесвітня історія» підручник для 6 класу ЗЗСО. Електронний інтерактивний додаток. Харків : Вид-во «Ранок», 2023. URL: <https://ua.izzi.digital/DOS/502568/502606.html>.
7. Гісем О. В., Гісем О. О. Історія України. Всесвітня історія : підручник для 6 класу закладів загальної середньої освіти. Харків : Вид-во «Ранок», 2023. 192 с. URL: <https://ua.izzi.digital/DOS/502568/502606.html>.
8. Давньоєгипетська література в українських перекладах / ред. та упоряд. М. Тарасенка ; передм. М. Тарасенка, Д. Зіборової. Київ ; Харків : Видавець Олександр Савчук, 2022. 256 с. URL: <https://suspilne.media/culture/840185-persi-perekladi-davnoegipetskih-tvoriv-zdijsneni-ivanom-frankom-ta-leseu-ukrainkou-perevidano-komentar/>.
9. Заплетнюк О. О. Царська влада в Єгипті періоду правління Ехнатона : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України. Київ, 2016. 354 с.

10. Інтерактивні карти з історії БЕЗКОШТОВНО online – OSVITANET. URL: <https://new.osvitanet.com.ua/>.
11. Кіндер Г. Всесвітня історія : dtv-Atlas / Кіндер Г., Хільгеман В. ; пер. з нім. – К. : Знання-Прес, 2001. – 631 с.
12. Кошовий О. Політика між ритуалом і догматом (Свобода дій фараона в Стародавньому Єгипті). *Східний світ*. 1994. № 1–2. С. 53–65.
13. Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу : навчальний посібник. Київ : Либідь, 2002. 590 с.
14. Могорита В. М. Історія України. Всесвітня історія : підручник для 6 класу ЗЗСО. Київ : Грамота, 2023.
15. Могорита В. М. Історія України. Всесвітня історія : навч. посібн. для 6 кл. закл. заг. середн. освіти (у 4-х частинах). Частина 1. Київ : Грамота, 2022. URL: <https://gramota.kiev.ua/>.
16. Островська Т. Історія України. Всесвітня історія. Інтегрований курс. 6 клас : дистанційний курс. Всеукраїнська школа онлайн. URL: <https://lms.e-school.net.ua/courses/course-v1:UIED+History-6th-grade+2020/about>.
17. Пометун О. І., Ремех Т. О., Мороз П. В. Історія України. Всесвітня історія : підручник для 6 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2023. URL: <https://osvita-center.com.ua/>.
18. Про деякі питання державних стандартів повної загальної середньої освіти : постанова Кабінету Міністрів України від 30.09.2020 № 898. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/898-2020-п>.
19. Про затвердження Типової освітньої програми для 5–9 класів закладів загальної середньої освіти : наказ Міністерства освіти і науки України від 19.02.2021 № 235.
20. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2145-19>.

21. Про повну загальну середню освіту : Закон України від 16.01.2020 № 463-IX. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/463-20>.

22. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.12.2016 № 988-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/988-2016-p>.

23. Редер Д. Г. Історія стародавнього світу : навчальний посібник для пед. ін-тів / Д. Г. Редер, К. О. Черкасова; за ред. Ю. С. Крушкол. К. : Вища школа, 1972. Ч. 1. 249 с.

24. Романова О. О. Добродісна людина в Стародавньому Єгипті за автобіографічними текстами від Давнього до Середнього Царства : монографія. Київ : Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України, 2011. 380 с. URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/Book/Pages/default.aspx?BookID=0000005731>.

25. Романова О. О. Культ фараона в стародавньому Єгипті. *Український історичний журнал*. 2000. № 4. С. 58–65. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2000_4_58.

26. Романова О. О. Як змусити богиню Гатгор приборкати дикого лева, тобто саму себе. Рецензія на дисертацію Ольги Заплетнюк «Царська влада в Єгипті періоду правління Ехнатона». *Historians.in.ua*. 2018. 24 лютого. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2408-olena-romanova-yak->.

27. Тарасенко М. О. Древнеегипетская мифология в изобразительной традиции Книги Мертвых (виньетки глав 16, 17 и 42 в Новом царстве – Третьем переходном периоде): монографія. Київ : Інтерпрес ЛТД ; КНСУ, 2009. 336 с.

28. Власов В. С. Писемні джерела на уроках історії України у 8 класі як засіб модернізації навчального процесу. *Історія і суспільствознавство в*

школах України: теорія та методика навчання. 2016. № 6–7. С. 10–12. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/714332/>

29. Пометун О. І., Гупан Н. М. Візуальні джерела у підручнику з історії як засіб розвитку критичного мислення учнів. *Проблеми сучасного підручника*. 2020. Вип. 24. С. 241–255. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/722532/>.

30. Хлібовська Г. М., Крижановська М. Є., Наумчук О. В. Історія України. Всесвітня історія : підручник для 6 класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль : Астон, 2023. 292 с.

31. Щоголь О. В. НУШ 6 клас. Історія стародавнього світу : тест з всесвітньої історії. *Освітній центр «На Урок»*, 2024. URL: <https://naurok.com.ua/test/nush-6-klas-istoriya-starodavnogo-svitu-2709658.html>.

32. Щупак І. Я., Бурлака О. В., Власова Н. С., Піскарьова І. О. Історія України. Всесвітня історія : підручник для 6 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : УОВЦ «Оріон», 2023. 256 с.

33. Модельна навчальна програма «Історія України. Всесвітня історія. 6 клас» для закладів загальної середньої освіти / І. О. Піскарьова, О. В. Бурлака, В. В. Майорський, Т. В. Мелешенко, І. Я. Щупак. Рекомендовано Міністерством освіти і науки України : наказ МОН України від 12.07.2021 № 795.

34. Кришмарел В. Ю. Вивчення питань релігії в курсі історії України у 7–8-х класах : методичний посібник. Київ : ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. 96 с.

35. Мороз П. В., Мороз І. В. Практика інтегрованого навчання учнів історії у 5–6 класах : методичні рекомендації. Електронне видання. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2024. 123 с.

36. Пометун О. І., Гупан Н. М., Власов В. С. Компетентнісно орієнтована методика навчання історії в основній школі : методичний посібник. Київ : ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. 208 с.

37. Пометун О. І., Фрейман Г. О. Методика навчання історії в школі. Київ : Генеза, 2006. 328 с.
38. Пометун О. І., Гупан Н. М. Практичні заняття з історії в основній школі : методичний посібник. Київ : ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. 160 с.
39. Гісем О., Мартинюк О., Сорочинська Н., Гісем О., Василенко Я. Модельна навчальна програма «Історія України. Всесвітня історія. 6 клас» для закладів загальної середньої освіти. Рекомендовано МОН України: наказ від 18.10.2022 № 921.
40. Васильків І. Д., Димій І. С., Шеремета Р. В. Модельна навчальна програма «Досліджуємо історію і суспільство. 5–6 класи (інтегрований курс)». Наказ МОН від 12.07.2021 № 795.
41. Пометун О. І., Ремех Т. О., Малієнко Ю. Б., Мороз П. В. Модельна навчальна програма «Досліджуємо історію і суспільство. 5–6 класи (інтегрований курс)». Наказ МОН від 12.07.2021 № 795.
42. Гісем О. В., Мартинюк О. О., Гісем О. О., Охредько О. Е. Модельна навчальна програма «Досліджуємо історію і суспільство. 5–6 класи (інтегрований курс)». Наказ МОН від 12.07.2021 № 795, у редакції наказу від 13.12.2021 № 1358.
43. Кафтан М. В., Козорог О. Г., Костюк І. А., Мудрий М. М., Селіваненко В. В. Модельна навчальна програма «Україна і світ. Вступ до історії та громадянської освіти. 5–6 класи (інтегрований курс)». Наказ МОН від 12.07.2021 № 795.
44. Власова Н. С., Желіба О. В., Кронгауз В. О., Секиринський Д. О., Щупак І. Я. Модельна навчальна програма «Україна і світ: вступ до історії та громадянської освіти. 5–6 класи (інтегрований курс)». Наказ МОН від 12.07.2021 № 795.
45. Даниленко В. М., Гісем О. В., Мартинюк О. О., Охредько О. Е., Тарасюк Т. Д. Модельна навчальна програма «Україна і світ. Вступ до історії України та громадянської освіти. 5–6 класи (інтегрований курс)». Наказ МОН від 12.07.2021 № 795, у редакції наказу від 02.02.2022 № 96.

46. Аркуша О. Г., Дяків В. Г., Мудрий М. М., Пастушенко Р. Я., Хлипавка Л. М. Модельна навчальна програма «Україна і світ: вступ до історії та громадянської освіти. 5–6 класи (інтегрований курс)». Наказ МОН від 14.04.2023 № 435.

47. Пометун О. І., Ремех Т. О. Досліджуємо історію і суспільство : підручник інтегрованого курсу для 6 класу ЗЗСО. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2023. 256 с.

48. Васильків І. Д., Басюк О. Я., Гінкул Г. С., Грисюк Л. А., Гуменний В. Л., Димій І. С., Іртищева О. А., Костікова М. І., Паршин І. Л., Шеремета Р. В. Досліджуємо історію і суспільство : підручник інтегрованого курсу для 6 класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль : Астон, 2023. 304 с.

49. Щупак І. Я., Власова Н. С., Секиринський Д. О., Кронгауз В. О., Посунько А. М., Павловська-Кравчук В. А. Україна і світ: вступ до історії та громадянської освіти : підручник інтегрованого курсу для 6 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : УОВЦ «Оріон», 2023. 256 с.

50. Заплетнюк О. А. Релігійна реформа фараона Аменхотепа IV як наслідок зміцнення позицій фіванського жрецтва культу Амона. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2017. Вип. 1. Ч. 2. С. 80–84. URL: <https://journals.tnpu.ternopil.ua/index.php/history/article/view/738>.